

T.C
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

ENDÜLÜS EMEVÎ DEVLETİNDE
HÂCİBLİK (756-1031)

SEMA TAŞ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN:
DOÇ.DR. ALİ DADAN

KONYA-2022

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Sema TAŞ		
	Numarası	18811001036		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı/İslam Tarihi Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Endülüs Emevî Devletinde Hâciblik (756-1031)			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Sema TAŞ

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Sema TAŞ		
	Numarası	18811001036		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı/İslam Tarihi Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Endülüs Emevî Devletinde Hâciblik (756-1031)			

Sözlük anlamı birinin bir yere girmesine engel olmak manasına gelen hâcib, yüksek dereceli bir memur olup görevi halifeyi korumak, yanına izinsiz girilmesini engellemektir. İslâm tarihi içerisinde önemli bir yere sahip olan bu görev, günümüzde özel kalem müdürlüğü olarak ifade edilmektedir.

756-1031 yılları arasını kapsayan Endülüs Emevî Devleti tarih sahnesinde büyük bir rol oynamıştır. Medeniyetiyle gerek İslam dünyası gerek Avrupa Dünyasında birçok devlete etki etmiş, günümüzde dahi önemli bir konuma sahip olmaya devam etmektedir. Bu dönemde hâcib, diğer dönemlerden farklı olarak başvezir mertebesindedir. Rütbe olarak sultandan sonra gelen Endülüs Emevîleri'nde oldukça etkili bir yapıya sahiptir.

Bu çalışma da hâciblik kurumunun Endülüs Emevîleri Devleti'nde yetkilerinin ne ile sınırlı olduğu ve yönetimde ne kadar söz sahibi olabileceği üzerinde durulmuş olup görevin önemi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışmamız giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Endülüs Emevî Devleti'nin siyasî yapısı ve idari kurumları incelenerek o dönemin çerçevesinin daha iyi anlaşılması sağlanmıştır. Daha sonra ikinci bölümde hâciblik kurumunun işleyişi ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Bu dönemde görev alan hâciblerin hayatı da İslam tarihi kaynaklarında yer alan bilgiler ışığında araştırılmış olup konunun daha iyi analiz edilmesi için çalışmamızda yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Hâcib, Endülüs, Emevîler, Yönetim

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Sema TAŞ		
	Student Number	18811001036		
	Department	Islamic History and Arts / Islamic History		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Associate Professor Ali Dadan		
Title of the Thesis/Dissertation	Institution of Hajib in the Caliphate of Cordoba (756-1031)			

Hajib, whose dictionary meaning means to prevent someone from entering a place, is a high-ranking official and his duty is to protect the caliph and to prevent trespass on up before him. This task, which has an important place in the history of Islam, is expressed as the office of private secretary today.

The Andalusian Umayyad State, covering the years 756-1031 AD, played a major role in the history scene. With its civilization, it has influenced many states both in the Islamic World and in the European World, and it continues to have an important position even today. In this period, different from other periods, the hajib was at the level of the chief vizier. It has a very effective structure in the Andalusian Umayyads, who came after the sultan in terms of rank.

In this study, it has been focused on what the authority of the institution of hajib was limited to and how much it could have a say in the administration during the Andalusian Umayyad State, and the importance of the task was tried to be revealed.

Our study consists of an introduction and two parts. In the first part, the political structure and administrative institutions of the Andalusian Umayyad State were examined and the better understanding of the framework of that period was provided. Then, in the second part, the functioning of the institution of hajib was discussed in detail. The life of the hajibs who took charge in this period was also investigated in the light of the information in the Islamic history sources and included in our study for a better analysis of the subject.

Keywords: Islamic History, Hajib, Andalusia, Umayyads, Governance

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	IV
ÖN SÖZ.....	VII
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Konusu, Kapsamı ve Amacı	1
2. Araştırmanın Kaynakları	1
3. Hâcib Kavramı	5
4. Tarihsel Gelişimi	7

BİRİNCİ BÖLÜM ENDÜLÜS SİYASÎ TARİHİ VE İDARÎ KURUMLARI

1.1. Endülüs Siyasî Tarihi	14
1.1.1. Endülüs İsmi ve Coğrafyası.....	14
1.1.2. Müslümanların Fethi Öncesi İspanya.....	15
1.1.3. İspanya'nın Müslümanlar Tarafından Fethi (93-96/711-714)	17
1.1.4. Valiler Dönemi (96-139/714-756).....	18
1.1.5. Endülüs Emevîleri Dönemi (139-422/756-1031)	19
1.1.6. Mülûkû't-Tavâif Dönemi (422-483/1031-1090)	23
1.1.7. Murâbitlar Dönemi (483-542/1090-1147)	24
1.1.8. Muvahhidler Dönemi (542-626/1147-1229)	25
1.1.9. Gırnata Benî Ahmer Emirliği (Nasrîler) (636-897/1238-1492)	26
1.2. İdarî Kurumlar	27
1.2.1. Hükümdarlık (Emîr/Halife)	28
1.2.2. Vezirlik.....	30
1.2.3. Valilik ve Sâhibü'l-Medîne.....	32
1.2.4. Saray Kâtipliği	33
1.2.5. Posta Hizmetleri	34
1.1.6. Hazine	35

İKİNCİ BÖLÜM ENDÜLÜS EMEVÎ DEVLETİNDE HÂCİBLİK KURUMU

2.1. Hâciblik Kurumunun Oluşumu ve Süreci	37
2.2. Hâcibin Tayini ve Özellikleri	40
2.3. Hâcibin Protokoldeki Yeri.....	43
2.4. Hâcibin Görevleri.....	45
2.3.1. Halifenin Yanına İzinsiz Girilmesini Engellemek	47

2.3.2. Halife ile Vezirlerin Arasında İletişimi Sağlamak.....	47
2.3.3. Bakanlar Kurulunun Başkanlığını Yapmak.....	48
2.3.4. Heyetleri ve Yabancı Elçileri Kabul Etmek.....	48
2.3.5. Halife'nin Nâibliğini Yapmak	49
2.3.6. Diğer Görevlilere Uyarılarda Bulunmak.....	50
2.3.7. Komutanlık Yapmak.....	51
2.3.8. Diğer Görevleri	52
2.4. Hâciblerin Maaşı.....	52
2.5. Görev Alan Hâcibler.....	54
2.5.1. Temmâm b. Alkame.....	54
2.5.2. Yûsuf b. Buht	56
2.5.3. Abdülvâhid b. Muğîs	58
2.5.4. Abdülmelik b. Abdülvâhid b Muğîs.....	60
2.5.5. Abdülğâfir b. Ebî Abde	62
2.5.6. Abdülazîz b. Ebî Abde	63
2.5.7. Abdülkerîm b. Abdülvâhid b. Muğîs	63
2.5.8. Süfyân b. Abdirabbih	66
2.5.9. İsâ b. Şüheyd	67
2.5.10. Abdurrahman b. Rüstem.....	69
2.5.11. İsâ b. Hasen b. Ebî Abde.....	70
2.5.12. Abdurrahman b. Ümeyye b. Şüheyd.....	71
2.5.13. Saîd b. Muhammed b. es-Selîm.....	71
2.5.14. Bedr b. Ahmed el-Hatîb.....	72
2.5.15. Mûsâ b. Muhammed b. Said b. Mûsâ b. Hudayr Ebu'l-Esbâğ	75
2.5.16. Ca'fer b. Abdurrahman es-Saklebî.....	77
2.5.17. Ca'fer b. Osman el-Mushafî.....	79
2.5.18. İbn Ebû Âmir el-Mansûr	84
2.5.19. Abdülmelik b. Mansûr.....	90
2.5.20. Abdurrahman b. Mansûr.....	92
2.5.21. Diğer Hâcibler	94
2.6. Edebiyatta Hâcibler	95
SONUÇ	101
Tablo 1: Hâcibler	104
Tablo 2: Hâciblerin Etnik Kimlikleri	105
BİBLİYOGRAFYA.....	106

KISALTMALAR

b.	: Bin, İbn (oğlu)
bk.	: Bakınız
CÜİFD.	: Cumhuriyet Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi
ÇÜİFD.	: Çukurova Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi
çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
Hz.	: Hazreti
MÖ	: Milâttan önce
MS	: Milâttan sonra
nşr.	: Neşreden
öl.	: Ölüm Tarihi
r.a.	: Radıyallahu anh
s.a.v.	: Sallallâhü Aleyhi ve Sellem
thk.	: Tahkik eden
ts.	: Tarihsiz
vb.	: Ve benzeri
yy.	: Yüzyıl
y.y.	: Yayıncı Yok

ÖN SÖZ

Hicâbe (hâciblik) kurumu geçmişten günümüze dek mahiyet ve isim değiştirerek var olagelen bir idarî görevdir. İslâm devletlerinde de dönem dönem etkisi artmış ve içerdiği görevler bakımından devlette çok önemli bir kurum haline gelmiştir. Günümüzde özel kalem müdürlüğü şeklinde rastlayabileceğimiz bu kurum İslâmiyetin ilk devirlerinde de karşımıza çıkmaktadır.

Endülüs Emevî Devleti tarih sahnesinde önemli bir yer tutan, kurumsal yapısının işleyişi ile diğer devletlere de örnek olan bir devlettir. Bu devletin idarî kurumlarını incelediğimiz de hâciblik kurumu karşımıza çıkmaktadır.

Devlet yönetiminde önemli bir yere sahip olan hâciblik kurumunun Endülüs Emevî Devleti'nde mevcudiyeti, kurumsallaştığı dönem ve devlet yönetiminde ne kadar önemli olduğu araştırılması gereken bir konudur. Endülüs Emevî Devleti'nin kurulmasından itibaren yıkılışına kadar ki olan süreçte kurumun işleyişini inceleyerek bu konuyu aydınlatmaya çalıştık.

Çalışmamız giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Konuyu sınırlandırmak ve dağıtmamak adına sadece hâciblik kurumunu 756-1031 yılları arasını kapsayan Endülüs Emevî Devleti'ndeki yerini inceledik. İlk bölümde Endülüs Emevî Devleti'nin siyasî tarihine kısaca yer verdik. Ayrıca devletin idarî yapısını inceleyerek bu yapı içerisinde yer alan diğer kurumlara da çalışmamızın bağlamı doğrultusunda değindik. Kanaatimizce hâciblik görevinin kapsamının daha net bir şekilde belirtilebilmesi için diğer idarî görevlerin mahiyeti hakkında da bilgi sahibi olmamız gerekir.

İkinci bölümde ise çalışmamızın asıl konusu olan hâciblik kurumunun işleyişi, görev kapsamı, rütbe olarak idarî yönetimdeki yerini tespit etmeye çalıştık. Ayrıca neden yönetim açısından tehlike arz edebileceğine dair de kısa bir şekilde değerlendirme yapmaya çalıştık. İkinci bölümümüzün devamında Endülüs Emevî Devleti'nde görev yapmış hâciblerin her birinin hayatına kısaca yer vermeye çalıştık. Bu kurumun işleyiş biçimi ve devlet yönetimindeki etkileri hâciblerin hayatını incelediğimizde daha net bir şekilde karşımıza çıkmaktadır.

Bu çalışma esnasında kıymetli öneri ve tavsiyelerde bulunan değerli hocalarım Prof. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN ve Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin GÖKALP'e şükranlarımı arz ederim. Ve bu çalışmayı hazırlamamda fikirleriyle bana yol gösteren, çalışmamın şekillenmesinde benden yardımlarını esirgemeyen danışmanım ve değerli hocam Doç. Dr. Ali DADAN'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Sema TAŞ
KONYA-2022

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu, Kapsamı ve Amacı

Endülüs Emevî Devleti'nde Hâciblik (756-1031) adını verdiğimiz tezimizin konusu bu dönemde önemli bir yer tuttuğunu gördüğümüz hâciblik kurumunu ayrıntılı bir şekilde incelemektir. Çalışmamızda öncelikle hâciblik kurumunun ortaya çıkış sürecinden başlayarak, İlk İslâm devletlerindeki konumunu özetle ele alıp Endülüs Emevî Devleti'ne kadar ki gelişim sürecine değindik. Daha sonra konunun bağlamından dolayı Endülüs Emevîleri'nin siyasî tarihine kısaca yer verdik. Araştırmamızın ikinci bölümünde ise tezimizin asıl konusu olan hâciblik kurumunun Endülüs Emevîleri'ndeki önemi ve yerini tespit etmeye çalıştık. Bu dönemde kaynaklarda ismi geçen hâciblerin hayatları hakkında da gerekli bilgilere yer vererek çalışmamızı sonlandırdık.

Araştırmamız Endülüs Emevî Devleti'nin kurulmasından başlayarak emirlik ve halifelik dönemlerini kapsamaktadır. Konunun ayrıntılı bir şekilde ele alınabilmesi için bu şekilde sınırlandırılmıştır.

Araştırmalarımız sonucunda Endülüs Emevî Devleti'nde önemli bir yer tutan hâciblik kurumu hakkında müstakil bir çalışma bulunmadığı tespit edilmiştir. Bu hususta hâciblik ile ilgili olarak Fatma Nur Küçük'ün kaleme aldığı "Hâciblik Kurumunun Ortaya Çıkışı ve Gelişimi" isimli yüksek lisans tezinden başka Endülüs Emevîleri Dönemi'ni ele alan bir tez hazırlanmamıştır. Bu boşluğu doldurmak ve bu kurumun Endülüs'te ne kadar etkili olduğunu aydınlatmak adına bu tezi hazırladık.

Amacımız Endülüs Emevîleri'nin idarî teşkilâtında en yetkili birim olan hâciblik kurumunu inceleyerek bu kurumun devlet içerisindeki gücünün ve yetkilerinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamaktır.

2. Araştırmanın Kaynakları

Tezimizin konusu kapsamında birçok klasik ve modern kaynak inceleyerek araştırmamız ile alakalı yerleri tespit ettik. Çalışmamızın giriş kısmında hâcib kavramının kökenini incelemek adına birçok sözlükten yararlandık. Bunlar Halîl b.

Ahmed'in (öl.175/791) *Kitâbu'l-ayn*'¹, Râgıb el-İsfahânî'nin (öl.V/XI yüzyılın ilk çeyreği) *Müfredâti Elfâzi'l-Kur'ân*'² ve Zebidî'nin (öl.1205/1791) *Tâcü'l-Arûs*'³ gibi sözlüklerdir.

Daha sonra çalışmamızın esas konusu için tarihi kaynaklardan kronojik sıra ile araştırmalar yaparak malumat edindik. İlk olarak İbnü'l-Kûtiyye'ye (öl. 367/977) ait *Târîhu İftitâhi'l-Endelüs*⁴ kitabından konuya dair genel bilgilere ulaştık. Endülüslü tarihçi İbn Hayyân'ın (öl. 469/1076) günümüze bir kısmı ulaşan *el-Muktebes*⁵'i, çalışmamızın en önemli kaynaklarından olup ayrıntılı bir içeriğe sahiptir.

Humeydî'nin (488/1095) *Cezvetü'l-Muktebis*'i⁶ ve İbn Bessâm'a (öl. 542/1147) ait *ez-Zâhire*⁷ kitapları da hâciblerin hayatına dair bilgi edindiğimiz kaynaklar arasındadır. İbnü'l-Esîr'in (öl. 630/1233) *el-Kâmil Fi't-Târih*⁸ adlı eseri ve Merrâkûşî'nin (öl. XIII. yy ortaları), *el-Mûcib*'i⁹, yine döneme dair bilgiler elde ettiğimiz kaynaklardandır.

İbnü'l-Ebbâr'ın (öl. 658/1260) *Kitâbü'l-Hulleti's-Siyerâ*¹⁰ isimli eseri ve İbn İzârî'nin (öl.712/1312) *el-Beyânü'l-Muğrib fi' ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*¹¹ adlı eseri çalışmamıza dair en çok malumat edindiğimiz kaynaklar arasında yer almaktadırlar. Yine Nüveyrî'nin (öl. 733/1333) *Nihâyetü'l-Ereb*'i¹² ve el-Makkarî'nin (öl. 1632)

¹ Ebû Abdırrahman b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî Halîl b. Ahmed, *Kitabu'l-ayn muratteba ala hurufi'l-mu'cem*, ed. Abdulhamîd Hendâvî (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003).

² Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâti elfâzi'l-Kur'ân*, ed. Safvan Adnân Dâvûdî (Dimeşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem-Dâru's-Şamiye, 1992).

³ Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ Zebidî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, ed. Halil İbrahim Abdu'l-Munim (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007).

⁴ Ebü Bekir Muhammed b. Ömer İbnü'l-Kûtiyye, *Tarihu iftitâhi'l-Endelüs* (Kahire: Dâru'l-Kitabi'l-Misriyye, 1989).

⁵ Ebü Mervân Hayyân b. Halef b. Hüseyin b. Hayyân b. Muhammed b. Hayyân el-Kurtubî el-Endelüsî İbn Hayyân, *el-Muktebes min enbâ'i ehli'l-Endelüs*, thk. Mahmûd Ali Mekki (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1973).

⁶ Muhammed b. Fütûh el-Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis* (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997).

⁷ Ebü'l-Hasen Alî b. Bessâm eş-Şenterînî İbn Bessâm, *ez-Zâhire fi mehâsini ehli'l-Cezîre* (Libya-Tunus: Dâru'l-Arabiyyetü'l-Küttâb, 1979).

⁸ İzzüddin Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih* (Beyrut: y.y., 1965).

⁹ Abdülvâhid b. Alî et-Temîmî el-Merrâkûşî, *el-Mucib fi telhisi ahbâri'l-mağrib* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2006).

¹⁰ Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr b. Abdillâh el-Kudâî İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, thk. Hüseyin Mûnis (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1985).

¹¹ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed İbn İzârî el-Merrâkûşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fi ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, thk. G.S. Colin - E. Lévi-Provençal (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009).

¹² Ahmed b. Abdülvehhâb Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb* (Kahire: Dâr'ul-Kütüb ve'l-Vesâiku'l-Kavmiyye, 2002).

*Nefhu't-tib*¹³ adlı eserlerde Endülüs'ün siyasî hayatına dair ve diğer pek çok konuda kapsamlı bilgiler içermesinden dolayı çalışmamızda sıklıkla başvurduğumuz kaynaklar arasındadır.

Meşhur tarihçi İbn Haldun'un (öl. 808/1406), Kitâbü'l-İber'ine yazmış olduğu *Mukaddime*¹⁴ adlı eseri tezimizde başvurduğumuz önemli kaynaklardandır. Çalışmamızın ikinci bölümünde hâciblik kurumunu incelediğimiz kısımda yararlandığımız bu eser müslümanların siyasî ve idarî sistemlerinin anlaşılması adına önemli bir tarih felsefesi kitabıdır.

Klasik kaynakların yanı sıra modern arapça eserlerden de çalışmamızın asıl kısmına dair oldukça faydalanılmıştır. İlk olarak Endülüs tarihiyle ilgili çalışmalarıyla tanınmış olan Mısırlı tarihçi Abdullah İnân'ın dört ciltlik olan *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*¹⁵ isimli kitabının birinci ve ikinci ciltlerinden gerek hâciblik kurumunun işleyişi gerekse de hâciblerin hayatına dair pek çok malumat edinilmiştir. Ardından yine modern eserlerden olan Na'naî'nin *Târîhu'd-devleti'l-Ümeviyye fi Endelüs*¹⁶, Sâlim Abdullah el-Halef'in *Nazmü Hükmi'l-Ümeviyyîn ve Rusûmihim fi'l-Endelüs*¹⁷, Samerrâî, Abdülvâhid Zunnûn Tâha ve Nâtık Sâlih tarafından yazılmış olan *Târîhu'l-Arab ve Hadâratühüm Endelüs*¹⁸ kitapları çalışmamızın ana konusu için başvurduğumuz eserlerdir.

Ülkemizde ise bu alanda birçok araştırmacının kitaplarından faydalandık. İlk olarak siyer yayınları tarafından hazırlanmış olan *İslâm Tarihi ve Medeniyeti* kitabının dördüncü cildi¹⁹ Endülüs'e dair olup faydalandığımız eserler arasındadır. Diğer kitaplar ise sırasıyla Ziya Paşa'nın *Endülüs Tarihi*²⁰, Mehmet Özdemir'in *Endülüs*

---

¹³ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-Makkarî, *Nefhu't-tib min ğusni'l-Endelüsi'r-ratib*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1997).

¹⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015).

¹⁵ Muhammed Abdullah İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs* (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1988).

¹⁶ Abdülmecîd en-Na'naî, *Târîhu'd-devleti'l-Emeviyye fi Endelüs* (Beyrut: Dârü'n-Nahdati'l-Arabiye, 1986).

¹⁷ Sâlim Abdullah el-Halef, *Nazmü hükmi'l Emeviyyîn ve rusûmihim fi'l-Endelüs* (Medînetü'l-Münevvere: el-Câmiatü'l-İslamiyye, 2003).

¹⁸ Halil İbrahim Samerrâî vd., *Târîhu'l-Arab ve hadâratühüm fi'l-Endelüs* (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Müdüaru'l-İslâmî, 2004).

¹⁹ Birsal Küçükspahioğlu, "Endülüs Emevileri", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, ed. Mehmet Özdemir, 15 Cilt (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 49-121; Cumhur Ersin Adıgüzel, "Mülûkü't-Tavâif Dönemi", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, ed. Mehmet Özdemir, 15 Cilt (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 121-183.

²⁰ Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi* (İstanbul: Mostar Yayınları, 2012).

*Müslümanları (Siyasî Tarih)*²¹, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*²², Nizamettin Parlak'ın *Endülüs'ün Doğuşu*²³ ve diğer kitaplarıdır.²⁴ İslâm Medeniyeti ve İslâm Kurumları Tarihi özelinde yazılmış olan kitaplar da incelenmiş olup bunlarda şu şekildedir: İbrahim Sarıçam ve Seyfettin Erşahin'in *İslam Medeniyeti Tarihi*²⁵, Ziya Kazıcı'nın *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*²⁶ kitaplarıdır.

Ayrıca Endülüs Emevî Devleti ile alakalı olarak yapılan tezlerden de istifade edilmiştir. İlk olarak Orhun Küskü'nün *Endülüs Emevî Devleti İdarî Yapısı*²⁷ isimli yüksek lisans tezinden idarî yapının özellikleri konusunda yararlanılmıştır Faruk Bal'ın *Endülüs Emevî Devleti Sosyo-Ekonomik Yapısı*²⁸ isimli yüksek lisans tezinden bu dönemin özellikleri hakkında bilgi edinilmiştir. Ülkemiz dışında bu konu hakkında bir tez hazırlanmış olup 2007 yılına dair bir çalışmadır. Vehrânî Kudûr tarafından *el-Hicâbetü bi'l-Endelüsi fi'l-Ahdi'l-Ümeviyye*²⁹ ismiyle kaleme alınan bu tez, çalışmamızda yararlanılmış olduğumuz kaynaklar arasındadır. Bu tezde Endülüs Emevî Devleti'ndeki hâciblik kurumu üç bölümde işlenmiş olup ilk olarak hâciblik kurumunun Endülüs'teki aşamalarına değinilmiştir. Diğer bölümlerde ise hâcibin özelliklerine ve onun konumuna dair bilgilere yer verilmiştir. Biz ise çalışmamızda bu tezden farklı olarak Endelüs Emevî Devleti'nde görev almış hâciblerin hayatlarını ayrı bir bölüm halinde inceledik. Bu şekilde her bir hâcibe dair verilmiş olan dağınık bilgileri birer başlık altında derleyerek konunun daha iyi bir şekilde anlaşabilmesini amaçladık.

Son olarak Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığı'nın yayınlamış olduğu İslâm Ansiklopedisi ve The Encyclopaedia of Islam adlı eserden konumuz ile alakalı birçok maddeden faydalanılmıştır.

---

²¹ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasî Tarih)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012).

²² Adıgüzel, "Mülûkü't-Tavâif Dönemi".

²³ Nizamettin Parlak, *Endülüs'ün Doğuşu* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021).

²⁴ Nizamettin Parlak, *Endülüs'ün Yükselişi* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021); Nizamettin Parlak, *Endülüs'ün Çöküşü* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021).

²⁵ İbrahim Sarıçam - Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyet Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2019).

²⁶ Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2003).

²⁷ Orhun Küskü, *Endülüs Emevî Devleti İdarî Yapısı (756-1031)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, 2019).

²⁸ Faruk Bal, *Endülüs Emevî Devleti Sosyo-Ekonomik Yapısı (756-1031)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2008).

²⁹ Kudûr Vehrânî, *el-hicâbetü bi'l-endelüsi fi'l-ahdi'l-emeviyye* (Cezayir: Câmiat'ü Vehrân, 2007).

3. Hâcib Kavramı

Sözlükte engellemek, araya girmek, örtmek³⁰ anlamlarına gelen hicâbe kelimesi حجب fiilinin mastarıdır. Kur'an-ı Kerîm'de hacb kökünden türemiş olan hicab kelimesi yedi sûrede muhtelif manâlarda geçmektedir. A'râf sûresinde âhirette cennet ve cehennem ehlinin arasında (sûrdan) bir perde var olacağı bildirilmiştir.³¹ Râgıb el-İsfahânî ayette geçen engel, sur anlamında kullanılan hicab kelimesinin görmeyi engelleme manasında olmadığını burada kastedilenin cennet ehlinin mükâfatının cehennem ehline ulaşmasını engelleyen şey ve cehennem ehlinin azabında cennet ehline ulaşmasını engelleyen şey mânâsında olduğunu söylemektedir.³² İsrâ sûresinde Hz. Peygamber (s.a.v.), Kur'an okuduğu sırada O'nunla âhirete inanmayanlar arasına çekilen görünmez bir perde³³ ve Sâd sûresinde de karanlığın oluşturduğu perde³⁴ manâlarında kullanılmıştır. Diğer sûrelerde de perde, örtü anlamlarında geçmektedir.³⁵

Sözlüklerde hicab kelimesi açıklanırken Ebû Zer (r.a.)'ın Resûlullah (s.a.v.)'den rivayet ettiği bir hadîs-i şerife de yer verilmektedir; "Resûlullah (s.a.v.) Şüphesiz ki Allah hicab olmadığı sürece kuluna mağfiret eder buyurdu. Bunun üzerine Ya Resûlullah hicab nedir diye sorulunca kişinin müşrik iken ölmesidir."³⁶ Bu hadis için Ebu Amr ve Şemir de şöyle demiştir: Ebu Zer'in hadisi şirk dışında kulu rahmetten engelleyen hiçbir günahın olmadığına delâlet eder.³⁷ Burada hicab kelimesi engel mânâsında kullanılmıştır.

Hâcib kelimesi ise hacb masdarından türetilmiş ism-i fâil olup sözlükte bir kişinin bir yere girmesine engel olan kimse, kapıcı anlamına gelmektedir.³⁸

Terim anlamı olarak ise başlangıçta hükümdarın kapısını korumak ve onun huzuruna girmek isteyenlere izin isteyen görevli mânâsında kullanılsa da daha sonra

³⁰ Halîl b. Ahmed, *Kitabu'l-ayn muratteba ala hurufi'l-mu'cem*, 1/286.

³¹ El-A'râf 7/46.

³² Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâti elfâzi'l-Kur'an*, 219.

³³ el-İsrâ 17/45

³⁴ Sâd 38/32

³⁵ Meryem 19/17; el-Ahzâb 33/53; Fussilet 41/5; eş-Şûrâ 42/51

³⁶ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî el-Herevî, *Tehzîbü'l-luga*, nşr. Muhammed Ali Neccar-Abdülhalim Neccar (Kahire: Müessesetü'l-Mısriyyeti'l-Amme, 1964), 4/163; Ebû's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek İbnü'l Esîr, *en-Nihâye fi garîbi'l-hadîs ve'l-eser*, ed. Tâhir Ahmed ez-Zâvî (Kahire: el-Mektebetü'l-İslamiyye, 1963), 1/340; Ebü'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, ed. Ahmet Haydar Âmir (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009), 1/299.

³⁷ el-Herevî, *Tehzîbü'l-luga*, 4/163; Zebidî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, 1/150.

³⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 1/298.

çeşitli bölgelerde farklı anlamlar kazanmıştır. Kapıcı, mabeynci, perdecı gibi anlamlara da gelmekte olup³⁹ bu görev için Yûsuf Has Hâcib'in eserinde *kapug il başı* kelimesi geçmektedir.⁴⁰ Yine aynı kökten türetilmiş istihsâb kelimesi de bir kimseyi kapıcı veya perdecı edinmek manasına gelmektedir.⁴¹

Burada şu ayrıntıya değinmek gerekir. Hcb kökünden gelen bir diğer kelime olan *haciban* arapça da kaş anlamına gelmektedir. Tam kelime anlamıyla verecek olursak iki gözün üstündeki kemikte biten tüylerdir.⁴² Bazı kaynaklara göre, göze güneş ışınlarının girmesine engel olduğu için bu şekilde isimlendirilmiştir.⁴³ İsfahânî de Müfredat'ında haciban kelimesini açıklarken hâcib ile benzerlik kurarak şu şekilde tanımlamıştır. Hacibin görevi sultanın kapısını koruyup her girmek isteyeneye engel olmaktır. Kaşlarında görevi haciblerin sultanı koruduğu gibi gözleri dış etkenlerden korumaktır.⁴⁴ Kanaatimizce bu yaklaşım isabetli olmuştur.

Hicâbe kelimesi aynı zamanda terim anlamı olarak Kâbe'nin bakımı, kapısının ve anahtarlarının korunması ve belli zamanlarda kapısının ziyaretçilere açılmasını da ifade etmektedir. Ayrıca Makâm-ı İbrâhim'in, iç ve dış örtülerinin korunması ve bakımı gibi hizmetleri de kapsamaktadır.

Kâbe perdedarlığı olarak adlandırılan bu göreve sidâne de denilmesine rağmen genelde hicâbe kelimesi kullanılmaktadır. Kâbe'ye hizmet etmek anlamına gelen sidânenin Kâbe ile ilgili bütün hizmetleri, hicâbenin ise sadece Kâbe'nin kapısıyla ilgili görevleri ifade ettiği de ileri sürülmektedir.⁴⁵

Bu görevi cahiliye döneminden beri elinde bulunduran Abduddâroğulları olmuştur.⁴⁶ Mekke'nin fethine kadar da bu görevi yine Abduddâroğulları'ndan Osman b. Talha devam ettirmiştir. Mekke fethedildiğinde Resûlullah (s.a.v.), Osman b. Talha'yı çağırarak Kâbe'nin kapısını açtırmış daha sonra da anahtarları tekrar ona

³⁹ D. Sourdel, "Hadjib" (Leiden-London: The Encyclopaedia of Islam, 1986), 3/45.

⁴⁰ Abdülkadir Özcan, "Kapıcı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/345.

⁴¹ Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânûsu'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 1/341.

⁴² İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 1/299.

⁴³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 1/299; Zebidî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, 1/148.

⁴⁴ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâti elfâzi'l-Kur'ân*, 220.

⁴⁵ İbrahim Sarıçam, "Hicâbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/431.

⁴⁶ Adem Apak, "İslâm Öncesi Dönemde Mekke İdare Sistemi ve Siyasetinin Oluşumu", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 10/1 (2001), 187.

teslim ederek bu görevin onlarda kalacağını buyurmuştur.⁴⁷ Daha sonra veda haccında da Kâbe muhafızlığı ve sikâye dışındaki câhiliye adetlerini ayaklarının altına aldığı ve hükümsüz olduğunu bildirmiştir.⁴⁸ Burada hicâbe kelimesi kapıyı korumak anlamında kullanılmış olup cahiliye döneminden itibaren var olduğu görülmektedir.

Eski İslâm devletlerinde sadrazam, vezir, mabeynci vb. yüksek derecede vazifelilerin adı olan hâcib, halifeyi korumak, insanları makamlarına ve halifeyle konuşacakları konunun önemine göre halifenin yanına almakla görevlidir. Kısaca hâcibin görevi yöneticilerle halk ve diğer görevliler ile arasındaki ilişkiyi düzenlemektir. Günümüzde benzetilecek olursak genel sekreterlik veya özel kalem müdürlüğü denilebilir.⁴⁹

4. Tarihsel Gelişimi

Müslüman devletlerde bu kurumun ortaya çıkışını incelerken aynı dönemde mevcut olan Sâsâniler devletine de bakmamız gerekir. Çünkü biraz sonra aktaracağımız gibi Emevî devletinde hâciblik kurumunun oluşmasının bir sebebi o dönemde hüküm sürmüş Sâsânilerden etkilenmiş olmalarıdır. İslâm müellifleri hâciblik müessesesinin bu dönemde Sâsâniler de mevcut olduğunu söylemektedirler. Nizamülmülk'ün Siyasetnâmesi'nde bu memuriyetin Sâsâniler döneminde var olduğuna dair kayıtları ile İbnü'l Belhî'nin Farsnamesi'ndeki bazı ifadeleri bu kurumun Sâsâniler döneminde mevcut olduğunu göstermektedir.⁵⁰

Kaynaklara göre Sâsâniler devrinde hâcibe yani saray perdedârlığından sorumlu kişiye hurrâm baş adı verilmiştir. Hükümdar için tören salonunda taht ile salon arasında ipekten bir perde bulunmakta ve bu perdenin önünde duran teşrifat başının görevi, hükümdarın huzura kabul edeceği kişileri perdenin arkasına çağırarak onun hükümdarla görüşmesini sağlamaktır. Ravendî bu perdedârlık vazifesini Sâsânî devletinin kurucusu Erdeşir'e kadar götürmektedir.⁵¹

⁴⁷ Sarıçam, "Hicâbe", 17/432.

⁴⁸ H. Ahmet Özdemir, "Son Peygamber'in (s.a.v.) Son Mesajı Olarak Vedâ Hutbesi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/4 (2005), 103.

⁴⁹ Ali Hatalmış, "İslam'ın İlk Dönemlerinde İdari Hayatta Köle ve Mevali", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2013), 157.

⁵⁰ Aydın Taneri, "Hâcib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/508.

⁵¹ Ahmet Altungök, "Sâsânî Kültür ve Medeniyetinin İslâm Kültür ve Medeniyetine Etkileri", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 29/2 (2014), 466.

İbn Haldun'da *Mukaddimesi*'nde Sâsânîler döneminde saltanata mahsus görevlerin dört tane olduğunu bildirmektedir. Bunları da vezirlik, kâtiplik, maliye müdürü ve kapıcılık (hâcib) görevi olarak sıralamaktadır. Kapıcının görevi sultanın kapısında toplanan kalabalığın onu meşgul etmemesi için sultanın katına girmelerine engel olmak ve sultanı korumaktır.⁵² *Mukaddime*'nin devamında bu görevin İslamiyet'ten sonra şeklinin değişerek müslümanlara geçtiğini bildiren İbn Haldun Hulefâ-i Râşidîn döneminde hicâbe görevinin mevcudiyeti hakkında şöyle bir değerlendirme yapmaktadır. “Ashab-ı mesâlihi ve ihtiyaç sahiplerini kapılarından uzaklaştırmak şer'an mahzurlu olduğu için bu işi yapmamışlardı (hâciplik yoktu). Hilafet mülk haline inkılap edip saltanatla ilgili merasim ve unvanlar ortaya çıkınca, devlet hayatında ilk önce ortaya çıkan şey, hükümdarın kapısının durumu ve bu kapının halka kapatılması oldu.”⁵³

Buradan anlaşılacağı üzere hicâbe görevi Hulefâ-i Râşidîn döneminde henüz bir memuriyet hüviyeti kazanmamıştı. Ancak bunun tam tersi olarak hicâbenin bu dönemde mevcut olduğuna dair rivayetlerde kaynaklarda geçmektedir.⁵⁴

Bazı İslâm tarihi kitaplarında Hz. Peygamber (s.a.v.)'in kendisiyle görüşmeye gelenlerin içeri girmelerine izin vermesi için bir kapıcısı olduğundan bahsedilmektedir. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in yanına girmek istendiğinde, müsaade için kapıcısına başvurulur ve Resûlullah (s.a.v.)'in buna rızası öğrenildiğinde, kapıcı tarafından o kimseye müsaade edilirdi. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in yanında giriş çıkışları düzenleyen ve bekleyenlere bilgi ulaştıran ayrıca görüşme esnasında O'nun ihtiyaçlarını ve emirlerini yerine getirenler arasında birden fazla sahabînin adı geçmektedir. Bu sahabîlerin isimlerini şu şekilde zikredebiliriz: Ebû Enese⁵⁵, Rebâh el-Esved⁵⁶, Bilâl-i

⁵² İbn Haldun, *Mukaddime*, 1/484.

⁵³ İbn Haldun, *Mukaddime*, 1/485.

⁵⁴ Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Subhü'l-a'sa fi sinaati'l-inşa* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987), 3/277.

⁵⁵ Ebû Amr b. Halife eş-Şeybânî el-Basrî Halife b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, ed. Ekrem Ziyâ el-Ömerî (Riyad: Dâru Tayyibe, 1985), 99; Muhammed Abdülhay b. Abdülkebir b. Muhammed Kettânî, *et-Teratibü'l-İdariyye*, çev. Ahmet Özel (İstanbul: İz Yayıncılık, 1990), 99; Hatalmış, “İslam'ın İlk Dönemlerinde İdari Hayatta Köle ve Mevalî”, 157; Taneri, “Hâcib”, 14/508. Bu görev için çoğunlukla adı geçen Enese veya Ebû Enese'nin hayatı hakkında kaynaklarda ayrıntılı bilgi bulunmamakla birlikte onun Resûlullah (s.a.v.)'in azatlı kölesi olduğu bilinmektedir. Künyesi Ebû Misrah olup Ebû Mesrûh olarakta geçmektedir. Mus'ab ez-Zübeyri'nin anlattığına göre, Allah Resûlü (s.a.v.) oturduğunda, huzuruna giriş için müsaade görevine bakardı. Onun adının, Enis mi Enese mi olduğu veya bunların ayrı ayrı kimseler mi oldukları konusunda da net bir bilgi verilmemektedir.

Hâbeşî⁵⁷, Abdullah b. Zuğb el-ÿyâdî⁵⁸. Bütün bu sıraladığımız isimleri incelediğimizde Resûlullah (s.a.v.)'in kapıcı edindiği durumların kendisinin yalnız başına olduğu veya kendi özel işleriyle ilgilendiği vakitlere denk geldiğini görmekteyiz. Bu iki durum dışında da Resûlullah (s.a.v.) ashabıyla arasına herhangi bir aracı koymamış onlarla iç içe bir yaşam sürdürmüştür.

Kastallânî de bu iki görüşün uzlaştırılabileceğini şu sözlerle ifade etmektedir: “Allah Resûlü (s.a.v.) yalnız başına kendi özel işi ve ailesiyle meşgul bulunmadığı durumlarda, kendisi ile halk arasındaki perdeyi kaldırır ve onlarla aracısız bir şekilde görüşürdü. Kendi özel işiyle meşgul olduğunda ise bir kapıcı edinirdi.”⁵⁹ Buradan da anlaşılacağı üzere resmiyette böyle bir görev olmadığı Allah Resûlü (s.a.v.)'in bazı özel durumlarda geçici olarak bir kapıcı edindiğini söyleyebiliriz.

Hulefâ-Râşidîn dönemine baktığımızda ise Kalkaşendî, hâciblik görevinin var olduğunu ve hâcibin halifenin kapısını koruma, onun huzuruna girmek isteyenler için izin isteme ile sorumlu olduğunu nakletmektedir.⁶⁰ Diğer bazı kaynaklarda Hulefâ-i Râşidîn'in hâciblerinden bahsederek isimlerini vermektedir. Müelliflerin belirttiğine göre Hz. Ebû Bekir'in hâcibi Şedîd idi.⁶¹ Hz. Ömer'e azatlısı Yerfâ⁶², Hz. Osman'a azatlıları Humrân b. Ebân⁶³ ve Nail⁶⁴, Hz. Ali'ye de azatlılarından Bişr⁶⁵, ve Kanber⁶⁶ hâcib olarak hizmet etmiştir.

Bu bilgiler ışığında Râşid halifelerinde etrafında hâcib görevini ifâ eden kişilerin mevcut olduğunu söyleyebiliriz. Ancak İslâm coğrafyasının ve nüfusunun az olduğu bu

---

⁵⁶ Kettânî, *et-Teratibü'l-İdariyye*, 100. Hz. Peygamber'in azatlısı Rebâh ile ilgili olarak el-İstîâb'da onun siyahî olduğu ve Allah Resûlü (s.a.v.) yalnız olduğunda, huzuruna giriş için müsaade alma görevine zaman zaman baktığına dair bir bilgi yer almaktadır.

⁵⁷ Mehmet Azimli (ed.), *İslam Medeniyeti Tarihi* (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2018), 50.

⁵⁸ Kettânî, *et-Teratibü'l-İdariyye*, 100.

⁵⁹ Kettânî, *et-Teratibü'l-İdariyye*, 103.

⁶⁰ el-Kalkaşendî, *Subhü'l-a'sa fi smaati'l-inşa*, 3/277.

⁶¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 99; Kettânî, *et-Teratibü'l-İdariyye*, 101.

⁶² Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 99; Kettânî, *et-Teratibü'l-İdariyye*, 101.

⁶³ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 99; Ebû Abdillâh Muhammed el-Bağdâdî İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir*, ed. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2001), 7/279; Ebû's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât* (Beyrut: Dâru İhyâ Tûrâsi'l-Arabî, 2000), 13/103-104; Kettânî, *et-Teratibü'l-İdariyye*, 101.

⁶⁴ Kettânî, *et-Teratibü'l-İdariyye*, 101; Hatalmış, “İslam'ın İlk Dönemlerinde İdari Hayatta Köle ve Mevalî”, 158.

⁶⁵ Kettânî, *et-Teratibü'l-İdariyye*, 101; Hatalmış, “İslam'ın İlk Dönemlerinde İdari Hayatta Köle ve Mevalî”, 158.

⁶⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 99; Kettânî, *et-Teratibü'l-İdariyye*, 101; Hatalmış, “İslam'ın İlk Dönemlerinde İdari Hayatta Köle ve Mevalî”, 158.

dönemde unvan sahibi ve görevi belirlenmiş bir hâcibten bahsetmek mümkün görünmemektedir.⁶⁷ Nitekim günümüz tarihçilerinden Ali Hatalmış'ta Hulefâ-yi Raşidîn'in hâcibleri olarak isimleri geçen bu kişilerin üstlendikleri görevin bir memuriyet olmadığını, bunun daha çok işlerin iyi yürütülmesini sağlayan bir takım görevlendirmeler olduğunu belirtmektedir. Resmen hâciblerin atandığı ve hâcibliğin bir memuriyet olarak yer aldığı dönemin ise Emevîler dönemine rastladığını ifade etmektedir.⁶⁸

Zaten Hz. Ömer'in hilafeti döneminden bize ulaşan rivayetlere göre de bizzat halife valilerden kapıcı edinmemelerini istemiştir. O valileri tayin ederken bir takım şartlar koşmuş olup bunlardan biri de hâcib görevlendirmemeleri olmuştur.⁶⁹ Hatta Mısır valisi İyâd b. Ganem'in kendisine hâcib edindiğini duyunca onu yanına çağırması ve uyarıştır. Yine Hz. Ömer'in Şam valisi olan Muâviye ile yaşadığı bir olayda konumuz ile alakalı olup güzel bir örnektir. Hz. Ömer, valilerini denetlemek için bazı zamanlarda onların bulunduğu vilâyete gitmiştir. Yine böyle bir ziyaretinde Şam'a varmış, Muâviye'nin kendisine kapıcı edindiğini, güzel binekleri ve elbiselerinin olduğunu görmüştür. Bu durumun sebebini sorduğunda da Muâviye'den " Öyle bir ülkedeyiz ki bunu yapmaya muhtacız" cevabını almıştır. Bunun üzerine Hz. Ömer " Seni ne meneder ne de sana bunu yapmanı emrederim" demiştir.⁷¹ O halde, halifenin kendisinin hâcib edinmediğini ancak şartların gerektirdiği durumlarda diğer idarecilere bu hususta engel olmadığını söyleyebiliriz.

M. Fuat Köprülü'de hicâbe kurumunun müslümanlarda nasıl başladığına dair fikrini beyan ederken bu görevin Hz. Ebubekir (r.a.) devrinden itibaren mevcut olduğuna dair görüşleri ihtiyatla karşılamak gerektiğini bildirmektedir. Köprülü'ye göre bu vazife, Bizans ve Sâsânî tesiri altında Emevîler devrinde saray hayatı başladıktan sonra ortaya çıkmıştır. Muâviye veyahut Abdülmelik b. Mervân döneminde ortaya çıktığına dair rivayetler hakkında kesin bir şey söylememekle birlikte Abdülmelik b.

---

⁶⁷ Azimli, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 51.

⁶⁸ Hatalmış, "İslam'ın İlk Dönemlerinde İdari Hayatta Köle ve Mevali", 158.

⁶⁹ Ebû Yûsuf, *Kitabü'l-Haraç*, çev. Ali Özek (İstanbul: Özek Yayınları, 1973), 191; Ünal Kılıç, "Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu", ed. Ali Aksu, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2018), 173.

⁷⁰ Ebû Yûsuf, *Kitabü'l-Haraç*, 191-192.

⁷¹ Kettânî, *et-Teratibü'l-İdariyye*, 105.

Mervân dönemi rivayetlerini daha doğru bulmaktadır.⁷² Günümüz tarihçilerinden Vecdi Akyüz ise bu vazifenin devrin sosyal ve siyasî durumu açısından Muâviye döneminde ortaya çıktığı kanaatindedir.⁷³

Emevîler dönemine baktığımızda hâciblik kurumunun teşekkül etmiş olduğunu net bir şekilde söyleyebiliriz. Muâviye döneminde bu makama birinin atandığı bilinmekte olup bu makama ihtiyaç duyulmasının nedenlerini ise şu şekilde sıralayabiliriz:

- Hulefa-i Râşidîn döneminde Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin suikast sonucu şehit edilmeleri. Muâviye üç halifenin de şehit edilmesini göz önünde bulundurarak can güvenliğinden endişe etmiş ve bundan dolayı hâcib tayin etmiştir.
- Yapılan fetihler sonucu nüfus artmış, toplum yapısı değişmiştir. Bu güvenlik zafiyetine sebep olurken halifelerinde gereksiz yere meşgul edilmelerine neden olmuştur. Çünkü halk istediği zaman halifenin yanına girebilmekte ihtiyaçlarını arz edebilmekteydi. Ancak nüfusun kalabalıklaşmış olması, halifenin sürekli meşgul edilmesine sebep oluyor, bu da halifeyi işlerinden alıkoyuyordu. Bunun önüne geçilmek istenmiştir.
- Emevî Devleti'nde saray hayatının ortaya çıkmış olması. Bizans ve Sâsânîler'in etkisiyle saray yönetimine geçilmiş olup, oradaki yönetim anlayışından da etkilenmişlerdir. Ve orada var olan hâciblik makamını burada da tahdîs etmişlerdir.⁷⁴

Bütün bu yukarıda sıraladığımız sebepler, Emevî Devleti'nde hâciblik kurumunu kurumsal bir yapı halinde ortaya çıkarmıştır. Bazı rivayetlerde bu kurumun Abdülmelik b. Mervân döneminde ortaya çıktığı yer olsa da çoğunluk Muâviye döneminde olduğu kanaatindedirler.

Emevî Devleti'nden sonra ortaya çıkan Abbâsîler'de ise hâciblik önemli bir görev haline gelmiştir. Devletin başından beri bu kurumun varlığı bilinmekle birlikte

---

⁷² M.Fuad Köprülü, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, ed. Orhan F. Köprülü (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1983), 287-288.

⁷³ Vecdi Akyüz, *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1991), 110.

⁷⁴ Akyüz, *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi*, 110-111; Sarıçam - Erşahin, *İslâm Medeniyet Tarihi*, 132; Ünal Kılıç, *İslâm Kurumları Tarihi*, ed. Eyüp Baş (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 94-95.

vezirden sonra önemli bir makam olarak kabul edilmiştir. Vezirlik kurumu ise İslâm dünyasında ilk olarak Abbasîlerde karşımıza çıkmaktadır. Bu kurumun Sâsânî devletinin etkisiyle ortaya çıktığı düşünülürken Abbâsîler de halifeden sonra en yetkili isim olmuştur.⁷⁵ Hâciblik ise Emevî devletinde kurumsallaşmış olup Abbâsî devletinde de ilk dönemden itibaren önemli bir yer tutmuştur. Abbâsîler, hâciblerin sayısını artırmış olup hâciblerin vekillerine de hâcib ismi vermişlerdir. Bu nedenle bir dönemde devlette görevli hâcibin sayısının 500'e ulaştığı olmuştur. Hatta Muktedir-Billâh döneminde 700 hâcib bulunmaktaydı. Bütün bu hâciblerin başına da hâcibu'l-huccâb adı verilen bir görevli getirilmiştir. Bu dönemde görevleri daha çok sarayda halifeyi korumak, saray görevlilerini denetlemek ve törenleri düzenlemektir. Halifelerin yanlarında yer aldıkları için onların sırlarına da hâkim olmaları buldukları konunun önemini artırmıştır.⁷⁶

Burada hâcib ile vezir arasında ne gibi farklılıklar olduğuna da değinmek gerekir. İslâm devletlerinde, vezir genel olarak halifeden sonra ki idarî bir görevli olup halifenin adına devlet işlerini yürütmekteydi. Siyasî, idarî, askerî ve iktisadî birçok görevi üstlenen vezirler İslâm devletlerinde önemli bir kurum halinde yer almıştır.⁷⁷ Hâcibler ise halife ile halk arasında bir aracı olup halifenin diğer insanlarla arasındaki iletişimi sağlardı. Sarayda merasimleri de düzenlemekle görevli olan hâcib idarî bir görevli olması bakımından vezire benzerlik göstermiştir.

Ancak Endülüs Emevîlerine geldiğimizde ise hâcibin kelime olarak kullanım alanı değişmiş olup başvezir anlamında kabul edildiğini görmekteyiz. Bu bakımdan hâcib halifeden sonraki en yetkili kişi olmuş, devlette görevli bulunan diğer vezirlerin temsilcisi olarak kabul edilmiştir. Böylece Endülüs Emevî Devleti'nde hâcib vezir ile birlikte idarî bir görevli olmakla birlikte vezirler daha çok idarî alanda yürütme yetkileri ile sınırlı olmuştur. Hâcibler ise halifenin nâibi olarak kabul edilmiş olup halifenin

---

⁷⁵ Fatih Yahya Ayaz, "Vezir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/79-80.

⁷⁶ Taneri, "Hâcib", 14/508; Sarıçam - Erşahin, *İslâm Medeniyet Tarihi*, 132; Kılıç, *İslâm Kurumları Tarihi*, 95-96.

⁷⁷ Ayaz, "Vezir", 43/79-80.

yerine onu temsil etmiştir. Böylece yetkileri vezirlerden oldukça geniş olan hâcib Endülüs'te önemli bir yere sahip olmuştur.⁷⁸

---

⁷⁸ Taneri, "Hâcib", 14/508.

BİRİNCİ BÖLÜM

ENDÜLÜS SİYASÎ TARİHİ VE İDARÎ KURUMLARI

Hâciblik kurumunun Endülüs Emevî Devleti'nde varlığını incelemeden önce konumuzun daha iyi anlaşılması adına Endülüs Emevi Devleti'nin siyasî tarihine kısa bir şekilde değineceğiz. Ayrıca araştırmamızın bu bölümünde devletin idarî yapısında yer almış olan diğer kurumları da inceleyeceğiz. Hâciblik kurumunun idarî bir makam olmasından dolayı diğer kurumları da incelemek konumuzun bağlamı gereği yerinde olacaktır.

1.1. Endülüs Siyasî Tarihi

Müslümanların, İspanya'ya 92/711'de yapmış oldukları fetih hareketleri sonucu 95/714 yılında burada başlayan hâkimiyetleri yaklaşık sekiz asır sürmüştür. 897/1492 yılında tamamen ortadan kalkan bu hâkimiyet tarihçiler tarafından belirli dönemlere ayrılmıştır. Bu dönemler İspanya'nın fethi (711-714), Valiler dönemi (714-756), Endülüs Emevîleri dönemi (756-1031), Mülûkü't-Tavâif (1031-1090), Murâbitlar (1090-1147), Muvahhidler (1147-1229), Gırnata Benî Ahmer Emîrliği (1238-1492) olarak isimlendirilmiştir. Araştırmamızın kapsadığı dönem Endülüs Emevîleri Dönemi (756-1031) olmakla birlikte konu bütünlüğü açısından diğer dönemlere de kısaca değineceğiz.

1.1.1. Endülüs İsmi ve Coğrafyası

Endülüs, ilk defa müslümanlar tarafından kullanılan bir isim olup İspanyolca'da Andalucia olarak ifade edilmektedir. Köken olarak hangi kelimedenden geldiği tespit edilemeyen bu kelimenin ilk olarak 98/716 yılında bir sikkenin üzerinde yer aldığı bilinmektedir.⁷⁹ Kelimenin kökeni ile alakalı farklı görüşler ileri sürülmüş olup bunlar Vandalucia, Endelüş, Atlantis, Landahlouts gibi kelimelerdir.⁸⁰

“Hispania” kelimesinin karşılığı olan Endülüs, müslümanlar tarafından Fransa'nın güneyinde yer alan Septimania bölgesi dâhil olmak üzere

⁷⁹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasî Tarih)*, 61.

⁸⁰ Geniş bilgi için bk. Ali Dadan, “Endülüs Adının Kökeni Üzerine”, *İstem Dergisi* 14 (01 Aralık 2009), 371-376.

İspanya’da fethettikleri ve böylece hâkimiyet altına almış oldukları bölge için kullanılmıştır. İlerleyen dönemlerde müslümanların güç kaybetmesiyle birlikte elde etmiş oldukları topraklar da bir bir kaybedilmiştir. Ve dolayısıyla Endülüs isminin kullanıldığı bölge sınırların küçülmesiyle daralmış sadece Nasrîler’in hâkim olduğu bölge için kullanılır hale gelmiştir. Günümüzde ise bu ismin Andalusia şeklinde İspanya’da geçtiğini görmekteyiz. İspanya’nın güney kısmında yer alan bölgenin adı olarak kullanılmaktadır. El-Meriye, Gırnata, Ceyyân, Kurtuba, İşbiliye, Velbe, Mâleka, Kâdis şehirleri bu ismin kullanıldığı bölgede yer alan şehirlere dir.⁸¹

1.1.2. Müslümanların Fethi Öncesi İspanya

İspanya, Pirenelere kadar olan İber yarımadasını kapsayan bir bölge idi. Ve bulunduğu konumdan dolayı birçok milletin istilâsına uğramıştır. İlk olarak burada kimlerin hâkim olduğu bilinmese de MÖ XI. yy.da Fenikeliler, Kartacalılar ve Romalılara ev sahipliği yapmıştır. Romalılar İspanya’yı uzun bir süre hâkimiyetleri altında tutmuşlar ancak MS IV. yy.ın başlarında buradaki otoriteleri zayıflamıştır. Bu da beraberinde birçok barbar kavmin istilâsını getirmiştir. Vandallar, Alanlar, Vizigotlar, gibi Germen kavimleri burayı istilâ etmişler ancak buraya hâkim olan Vizigotlar olmuştur. Ve bu durum müslümanların İspanya’yı fethine kadar devam etmiştir.⁸²

Buraya tahminen 460 yılında geldiği düşünülen Vizigotlar, Roma hâkimiyetine son vermiş ve yeni bir devlet kurmuşlardır. İspanya’nın yeni sahipleri olan Vizigotlar burada devlet düzenini sağlarken Romalılar’ın bazı geleneklerini de sürdürmeye devam etmişlerdir. Bunlardan biri de toplumda yer alan kast sistemiydi. Toplum imtiyazlılar, hürler ve köleler olarak sınıfsal ayrımlara tabi tutulmuştu. İmtiyazlılar papazların ve servet sahiplerinin olduğu grubu kapsamaktaydı. Orta grup olarak kabul edilen hürler, şehirde yaşayan halk, küçük çiftçiler ve zanaat ehliydi. Toplumun en alt tabakası olarak kabul edilen köleler grubu ise fakirler ile birlikte köleleri kapsamaktaydı. Vizigotların

⁸¹ Mehmet Özdemir, “Endülüs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/211.

⁸² Kemal Beydilli, “İspanya”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/162.

gelmesiyle bu sınıf ayrımı devam etmiş, Vizigotlar imtiyazlılar grubunda yer almıştır.⁸³

Yapılan bu ayırım zenginlik, soy, meslek gibi kriterlerin esas alınmasıyla oluşmuştur. Ancak yapılan bu ayırım dışında dinî anlamda da toplumda bir ayırım yapılmıştır. Burada yaşayan halkın çoğunluğu Katolik iken, Vizigotlar Arianizm'e mensuptu. Arianizm, inanç olarak Katolikler'den bir takım farklılıklara sahiptir. Örneğin, Hz. İsa'nın ilah kabul edilişi onlar için o kadar önem arz etmemiştir. Dolayısıyla Katolik inancına sahip olanlar Arianizm'i sapkın bir hareket olarak kabul etmişlerdir. Ancak devletin en üst tabakasında yer alan Vizigotlar, kendi inanışlarını herkese yaymak istemişler ve Katolikler'e bundan dolayı baskı uygulamışlardır. Yapılan baskı işe yaramamış ve bunun üzerine dini birliğin sağlanması adına kendileri Katolik inancını kabul etmişlerdir. Ancak toplumda hâlâ Arianizm'e mensup olanlar bulunmaktaydı. Bu seferde Katolik inancına geçmiş Vizigotlar, bu inancıya sahip olanlara baskı uygulamaya başlamışlardır.⁸⁴

Vizigotlar, sadece Arianizm mensuplarına baskı uygulamakla kalmamış ülkede bulunan Yahudiler'e de Katolik inancına geçmeleri için katı bir davranış sergilemişlerdir. Öyleki bu baskı da aşırıya gitmiş, Yahudileri zorla vaftiz ettirmeye başlamışlardır. İkna olmayanları ülkeden çıkaran Vizigotlar adeta Yahudileri ülkede bu inanışla yaşatmamaya karar vermişlerdir. Daha da ileriye giderek Katolik inancını kabul etmeyenleri ve ülkede yaşamakta olanları köleleştirme yoluna gitmişlerdir.⁸⁵

Yahudilerin uğramış oldukları bu baskı müslümanların gelmesiyle onlara adeta bir nefes aldırılmıştır. Yahudiler, fetih için buraya gelmiş olan müslümanları bir kurtarıcı olarak kabul etmişlerdir. Ayrıca bu son dönemlerde yönetimde de bir takım çatışmalar yaşanmaya başlanmıştır. Taht kavgaları nedeniyle tahtın kendisine ait olduğunu

⁸³ Parlak, *Endülüs'ün Doğuşu*, 30-31.

⁸⁴ Parlak, *Endülüs'ün Doğuşu*, 29-30.

⁸⁵ Ulaş Töre Sivrioğlu, "Vizigot İspanya'sında Yahudiler: Anti-Semitizmin Erken Bir Örneği", *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi* 4 (2019), 19-21.

düşünen kral Witiza'nın oğulları da İslâm ordusunun gelmesini istemişler hatta müslümanların İspanya'ya girmelerine yardımcı olmuşlardır.⁸⁶

1.1.3. İspanya'nın Müslümanlar Tarafından Fethi (93-96/711-714)

Bu bölgeye fetih hareketi ilk olarak Kuzey Afrika valisi Mûsâ b. Nusayr'ın, Emevî halifesi Velid b. Abdülmelik'ten izin almasıyla başlamıştır. Halifenin de onayıyla vali Mûsâ b. Nusayr, komutanlarından Târif b. Mâlik'i beş yüz kişi ile birlikte İspanya'nın güneyine göndermiştir. Bu ilk seferin amacı fetihten ziyade bir keşiftir. 91/710 yılında çıkan birlik buradan birçok ganimet ile birlikte geri dönmüştür.⁸⁷ Bunu gören Mûsâ b. Nusayr tam bir sene sonra 92/711 yılında Târik b. Ziyâd'ın komuta ettiği bir orduyu İspanya'ya göndermiştir. Bu ordu ilk başta 7000 kişi iken daha sonra 5000 takviye asker gönderilmiştir.

Ordu komutan Târik'in önderliğinde ilk olarak Cebelitârik'a ulaşarak buraya karargâh kurmuştur. Hemen ardından Kral Rodrigo'nun komuta ettiği bir orduyla karşılaşan müslüman ordusu arasında bir savaş gerçekleşmiştir. Bu savaştan zaferle ayrılan müslümanlar artık İspanya fethini hızlandırmıştır. Nitekim Târik'in bu bölgeyi belirli kısımlara ayırarak her bir kısma birini görevlendirmesiyle kısa bir sürede fethedilen bölgeler artmaya başlamıştır. Bu ilk aşamada Malaga, İlbîre, Kurtuba fethedilmiştir. Kendisi de komuta ettiği birlikle birlikte İsticce, ve Tuleytula'yı fethetmiştir. Bu fetihlerin hızlı bir şekilde gerçekleşmesinde bölge halkının da etkisi vardır. Az önce belirttiğimiz gibi bölge halkı yaşadıkları baskıdan bunalmıştı. Müslümanları adeta bir kurtarıcı gibi gören halk, kimi zaman şehrin kapılarını kendileri açarak onlara yardım etmişlerdir.

Bir yıl içerisinde gerçekleşen bu fetih hareketi 93/712 yılında Mûsâ b. Nusayr'ın da büyük bir orduyla buraya gelmesiyle son aşamalarını gerçekleştirmiştir. Bu ordunun sayısı kaynaklarda 18.000 olarak verilmiştir. Mûsâ bu bölgeye ulaşınca hemen fetih hareketlerine başlamış ve İşbiliye, Karmûne, Leble, Mârîde'yi ele geçirmiştir. Daha sonra Mûsâ, Târik ile buluşarak fetih hâkematını iki yönden sürdürmüştür. Leon (Liyûn), Cillîkiye, ve Lârîde, Berşelûne ve Sarakusta'da müslüman hâkimiyeti altına alınmıştır.

⁸⁶ Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasî Tarih)*, 37-43.

⁸⁷ Müellifi Meçhul, *Zikru bilâdi'l-Endelüs* (Madrid: Consejo Superior Investigaciones Científicas, 1983), 98.

Kısa süre içerisinde gerçekleşen bu fetihler müslümanları durdurmamış daha da ileriye gitmişlerdir. Mûsâ'nın Pireneler'i aşarak Frank topraklarına girdiği kaynaklarda yer almaktadır. Ancak Halife Velîd b. Abdülmelik tarafından başkente çağrılan Mûsâ ve Târik fetih hareketine ara vermek zorunda kalmışlardır.⁸⁸ Elde ettikleri ganimetlerle Şam'a geri dönen komutanlar, arkalarında müslümanların hâkimiyeti altına girmiş bir bölge bırakmışlardır. Bu süreçte halife tarafından neden çağrıldıklarına dair çeşitli sebepler öne sürülmüştür.⁸⁹

1.1.4. Valiler Dönemi (96-139/714-756)

Mûsâ b. Nusayr ve Târik b. Ziyâd, Halife Velîd b. Abdülmelik'in emriyle 96/714 yılında Dimaşk'a geri dönmüşlerdir. Mûsâ giderken Endülüs'ün idaresini oğlu Abdülazîz'e bırakmış böylece Endülüs'te *Valiler Dönemi* olarak adlandırılan bir dönem başlamıştır.

Bu dönem 96/714 yılından 139/756 yılında Endülüs Emevî Devleti'ni kuruncaya kadarki süreci kapsamaktadır. Bu dönemde yirmi bir vali görev yapmıştır. Valilerin seçimi Emevî halifesi, Kuzey Afrika valisi veya Endülüslü askerler tarafından yapılmıştır. Bu dönemde başlatılan fetih hareketleri devam etmiş ve yeni yerler İslâm topraklarına katılmıştır. Sınırları Fransa'nın güneyine kadar uzanan müslüman hâkimiyeti 114/732 yılında gerçekleşen bir savaşla daha da ileriye gidememiştir. Franklarla yapılan bu savaş kaynaklarda *Belâtü'sşühedâ*⁹⁰ olarak yer almakta olup burada alınan yenilgiden sonra fetihler durma noktasına gelmiş olup seferler düzenlenmeye devam etse de büyük bir ilerleme olmamıştır. Ayrıca müslümanlar da bundan sonra daha çok iç çekişmelerle uğraşmışlardır.⁹¹

İç çekişmeler ilk olarak Araplarla Berberîler arasında meydana gelmiştir. Berberîler Kuzey Afrika'da başlatılan isyandan örnek alarak isyan

⁸⁸ Müellifi Meçhul, *Zikru bilâdi'l-Endelüs*, 99-100; Mehmet Özdemir, "Batı Emevîleri (Endülüs)", *İslâm Tarihi El Kitabı*, ed. Eyüp Baş (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 399-400.

⁸⁹ İsmail Hakkı Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2002), 89-93.

⁹⁰ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed İbn İzârî el-Merrâkûşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahhâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib* (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009), 1/51.

⁹¹ Ebû Abdillâh Lisânüddîn Muhammed b. Abdillâh el-Endelüsî İbnü'l-Hatîb, *A'mâlü'l-a'lâm fî men bûyi'a kable'l-ihtilâm min mülûki'l-İslâm* (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Mekşûfâ, 1956), 6-7.

etmişlerdir. Bu isyanı bastırmak için Suriye kökenli (Şâmiyyûn) askerlerinden faydalanılmıştır. İsyân bastırılmış ancak bu kez Endülüs'lü Araplar (Belediyyûn) ile Şâmiyyûn arasında bir çekişme baş göstermiştir. Bu sorunu da o günkü vali Ebu'l-Hattâr, Suriyeli askerleri sınır bölgelerine yerleştirerek çözmüştür. Fakat bu sefer de Endülüs'lü Araplar arasında kabile çekişmeleri başlamıştır. Kayslı-Yemenli çekişmesi olarak bilinen bu çekişme bazen durulsa da daha sonra yeniden ortaya çıkmıştır.

Bütün bu çekişmelerden yararlanan birileri elbette olmuştur. İspanya'nın kuzeyinde yer alan Asturias bölgesinde bulunan Vizigot direnişçiler bunu fırsat bilerek saldırılara başlamışlardır. Bazı yerleşim bölgelerini ele geçiren Vizigotlar, burada Asturias krallığını kurmuşlardır.

Bütün bunların yanında doğuda Abbâsiler Devleti kurulmuş olup Emevî hanedanından olan kişileri öldürmeye başlamıştır. Bu durumdan kaçarak kurtulan Emevî hanedanından Abdurrahman b. Muâviye b. Hişâm, önce Kuzey Afrika'ya gitmiş oradan da Endülüs'e geçmiştir. Niyeti burada bir devlet kurmak olan Abdurrahman, vali Yûsuf el-Fihri ile savaşmış ve galip gelerek yeni bir devletin temellerini atmıştır. Böylece kırk iki yıllık devam eden valilik dönemi sona ermiş ve Endülüs'te yeni bir dönem başlamıştır.⁹²

1.1.5. Endülüs Emevîleri Dönemi (139-422/756-1031)

Bu dönemi genel olarak iki başlık altında inceleyebiliriz. İlki Emirlik dönemi olup 756-929 yılları arasındaki kapsarken ikincisi de halifelik dönemi olup 929-1031 yılları arasında kapsamaktadır.

Abdurrahman ed-Dâhil'in Endülüs'e geçmesi ve burada bağımsız bir devlet kurmasıyla Endülüs Emevî Emirliği dönemi başlamıştır. I. Abdurrahman'ın devletin kurulmasıyla birlikte uğraştığı ilk sorun, iç karışıklıklar olmuştur. Bir yandan burada görev yapan son vali Yûsuf el-Fihri, onun emirliğini tanımayarak isyan etmiştir.⁹³ Bir yandan da Endülüs'e geçmek için yardım aldığı Yemenliler ve Berberiler bunun karşılığını almak istemiştir.

⁹² Özdemir, "Endülüs", 11/212.

⁹³ İbn İzâri el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/48-49.

Dolayısıyla I. Abdurrahman ilk olarak bu sorunlarla meşgul olmuştur. Çeşitli siyasî ve askerî tedbirler alarak otoritesini sağlamlaştırmıştır. İlk olarak orduyu düzenleyen Emîr, asker ihtiyacını Afrika'dan getirilen ücretli Berberî askerlerden ve esirlerden gidermiştir.⁹⁴ Ordusunu kuran I. Abdurrahman, iç çekişmeleri bu şekilde yoluna koyduktan sonra dış sorunlarla ilgilenmiştir. İspanya'nın kuzeydoğusundan gelen ve Sarakusta'ya ilerlemekte olan Franklarla mücadele etmiştir.⁹⁵ Ülkelerinde çıkan iç karışıklarla geri dönen Franklar'dan sonra I. Abdurrahman, Hıristiyanlar'ın elinde olan bazı şehirleri tekrar almak istemiştir. Fakat bunda başarılı olamamıştır. Ancak vefat ettiğinde oğluna güçlü bir devlet bırakmıştır.

172/788 yılında tahta geçen I. Hişâm, dindar kişiliğiyle bilinmekteydi.⁹⁶ O ilk olarak kardeşlerinin muhalefetiyle karşılaşsa da bunları bertaraf ederek iç sorunlarını çözmüştür. Bu nedenle yönünü Hıristiyan krallıklara çevirmiş ve onlarla cihad etmiştir. Pireneler'i aşarak Septimania'yı tekrar hâkimiyet altına alınmasını sağlamıştır.⁹⁷ Vefatıyla birlikte yerine geçen oğlu I. Hakem ise iç isyanlarla uğraşmak durumunda kalmıştır. I. Hakem bu isyanları çeşitli yollarla bastırmayı başarmıştır.⁹⁸ Ancak o bu isyanlarla uğraşırken Franklar bundan istifade ederek müslümanların hâkimiyeti altındaki şehirlerden biri olan Berşelûne'yi (Barcelona) ele geçirmiştir.⁹⁹

207/822 yılında oğlu II. Abdurrahman yönetime gelmiştir. Ve bu dönem emîrlik döneminin en parlak yılları olarak kabul edilmiştir. İç karışıklıkların az olması ve bunların hemen bastırılmış olması iç düzenin sağlandığı bir dönemi beraberinde getirmiştir. Bu durumdan istifade eden II. Abdurrahman, devletin ekonomisini güçlendirmiştir.¹⁰⁰ Ayrıca devletin idâri yapısını da düzenleyerek güçlü bir devlet haline getirmiştir. Elbette ki bu

⁹⁴ Na'naî, *Târîhu 'd-devleti 'l-Emeviyye fî Endelüs*, 167.

⁹⁵ Müellifi Meçhul, *Zikru bilâdi 'l-Endelüs*, 116-117.

⁹⁶ Ahmed b. Yahyâ Dabbî, *Buğyetü 'l-mültemis* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 13; el-Merrâküşi, *el-Mucib fî telhisi ahbâri 'l-mağrib*, 24.

⁹⁷ İbn İzârî el-Merrâküşi, *El-Beyânü 'l-Muğrib fî ahbâri 'l-Endelüs ve 'l-Mağrib*, 2009, 2/62-65.

⁹⁸ el-Merrâküşi, *el-Mucib fî telhisi ahbâri 'l-mağrib*, 24-25.

⁹⁹ İbn İzârî el-Merrâküşi, *El-Beyânü 'l-Muğrib fî ahbâri 'l-Endelüs ve 'l-Mağrib*, 2009, 2/74.

¹⁰⁰ Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Mûsâ el-Mağribî İbn Saîd el-Mağribî, *el-Muğrib fî hule 'l-Mağrib* (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1955), 1/45-46.

dönemde de dış güçlerle uğraşmış, İspanyol krallıklarıyla mücadele edilmiştir. Bu mücadelelerde galip gelen II. Abdurrahman, 230/844 yılında Normanların (Vikingler) saldırısını da bertaraf etmiştir.¹⁰¹ Onun dönemi *eyyâmü 'l-arûs* (düşün günleri) olarak anılmaktadır.¹⁰²

II. Abdurrahman'dan sonra yerine geçen oğlu Muhammed ilk dönemlerde başarılı bir dönem geçirmiş, çıkan isyanları bastırmıştır. Ancak emîrliğinin son yıllarında çıkan isyanlar devletin düzenini bozmuş ve bir iç kargaşa meydana gelmiştir. Bu isyanlar kendisinden sonra gelen Münzir (886-888) ve Abdullah (888-912) dönemlerinde de devam etmiştir. Kaynaklarda *el-fitnetü 'l-kübrâ* olarak yer alan bu dönem, büyük fitne dönemi olarak adlandırılmıştır.¹⁰³

Bu büyük fitne döneminden devleti çıkaran ve tekrar eski gücüne kavuşturan Emîr Abdullah'ın torunu III. Abdurrahman olmuştur. O, 300/912 yılında başa geçmesiyle bütün isyancılarla mücadeleye geçmiştir. Tüm isyancıları itaat altına alıncaya kadar uğraşan III. Abdurrahman, gösterdiği kararlı tutumuyla bunu başarmış ve ülkenin bütünlüğünü sağlamıştır. İşte bundan sonra III. Abdurrahman halifelik ünvanını alarak devletin ikinci dönemini başlatmıştır. Devlet bundan böyle Endülüs Emevî halifeliğine dönüşmüştür.¹⁰⁴

İç isyanları bastıran Halife, dış güçlere yönelerek burada da istikrarlı bir şekilde mücadele etmiştir. İspanyol krallıklarıyla yaptığı mücadelelerde onlar ile çeşitli antlaşmalar yapmıştır¹⁰⁵. Daha sonra Kuzey Afrika'da kurulmuş olan ve kendisi için bir tehdit teşkil eden Fatimîler'e yönelmiştir. Onlara karşı da etkin bir şekilde mücadele eden halife, nüfuzunu Orta Mağrib'e kadar yaymıştır. Böylece devletin en büyük hükümdarı olarak kabul edilen III. Abdurrahman, kendisinden sonra geleceklere güçlü ve istikrarlı bir yönetim bırakmıştır.

¹⁰¹ İbn İzarî el-Merrâküşî, *El-Beyânü 'l-Muğrib fî ahhâri 'l-Endelüs ve 'l-Mağrib*, 2009, 2/87-88.

¹⁰² İbn Saîd el-Mağribî, *el-Muğrib fî hule 'l-Mağrib*, 1/46.

¹⁰³ İnân, *Devletü 'l-İslâm fî 'l-Endelüs*, 1988, 1/287.

¹⁰⁴ İbn İzarî el-Merrâküşî, *El-Beyânü 'l-Muğrib fî ahhâri 'l-Endelüs ve 'l-Mağrib*, 2009, 2/157; İbnü'l-Hatîb, *A'mâlü 'l-'lâm fî men büyi'a kable 'l-ihtilâm min mülûki 'l-İslâm*, 29.

¹⁰⁵ İbn İzarî el-Merrâküşî, *El-Beyânü 'l-Muğrib fî ahhâri 'l-Endelüs ve 'l-Mağrib*, 2009, 2/213.

Yerine geçen oğlu II. Hakem (961-976) devrinde bu istikrarlı yönetim devam etmiştir. Yine başarılı askerî seferler olmuşsa da bu dönemin en önemli gelişmeleri ilim ve sanat alanında olmuştur. Kendisi de âlim bir kişiliğe sahip olan Halife, ilmî gelişmelere oldukça önem vermiştir.¹⁰⁶ Vefatından sonra yerine geçen oğlu II. Hişâm ise henüz çocuk yaşta halife ilan edilmiştir. Bu durum yönetimde bazı olaylara sebep olmuş, onun çocuk yaşta olmasından dolayı yönetim daha çok hâciblerin eline geçmiştir.¹⁰⁷

Bu dönem Âmirîler dönemi olarak da anılmakta olup Ebû Âmir ve oğulları Abdülmelik ile Abdurrahman'ın hâciblik dönemlerini kapsamaktadır.¹⁰⁸ Ebû Âmir ile Abdülmelik döneminde devletin istikrarı devam etmiş olsada Abdurrahman'ın başa geçmesiyle bu istikrar bozulmuştur. Kendisi halifelik makamına göz dikerek hırslı bir tutum sergilemiş bu da tepkilere yol açmıştır. Çıkan isyanla görevden alınan Abdurrahman, öldürülmüş ve devlet tekrar bir karışıklık dönemine girmiştir.¹⁰⁹

Bu dönemde arka arkaya birçok kişi başa geçmiş bunlar sırasıyla II. Muhammed, Süleyman ve IV. Abdurrahman olmuştur. Ancak hiçbiri bu makamda tutunamamış böylece 407/1016 yılında Şii Hammûdîler tarafından halifelik ele geçirilmiştir. Onların yönetimde söz sahibi olması da kısa sürmüş ve çıkan kargaşa ortamını sakinleştirememişlerdir. 413/1022 yılında Emevî hanedanı tekrar başa geçmiş olsa da sorunlar çözülememiştir. Bu şekilde geçen yedi yılın ardından Kurtuba ileri gelenlerinin öncülüğünde halifelik kaldırılmış ve yönetim bir şûraya bırakılmıştır. Böylece 422/1031 yılında Endülüs Emevî Devleti yıkılarak bir devir kapanmış olmuştur. Daha sonra ortaya çıkan irili ufaklı bir sürü devlet olmuş ve Endülüs'te Mülûkû't-Tavâif olarak adlandırılan yeni bir devir başlamıştır.¹¹⁰

¹⁰⁶ el-Merrâküşî, *el-Mucib fi telhîsi ahhâri 'l-mağrib*, 29; İbnü'l-Hatîb, *A'mâlü'l-a'lâm f'i men büyi'a kable'l-ihtilâm min mülûki'l-İslâm*, 41.

¹⁰⁷ el-Merrâküşî, *el-Mucib fi telhîsi ahhâri 'l-mağrib*, 30.

¹⁰⁸ Müellifi Meçhul, *Zikru bilâdi'l-Endelüs*, 175.

¹⁰⁹ Müellifi Meçhul, *Zikru bilâdi'l-Endelüs*, 195.

¹¹⁰ Özdemir, "Endülüs", 11/211-214.

1.1.6. Mülûkü't-Tavâif Dönemi (422-483/1031-1090)

Bu tabir genel olarak büyük bir devletin yıkılmasının ardından ortaya çıkan küçük devletler için kullanılmıştır. Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte sayıları kesin olmamakla birlikte yirmi civarında irili ufaklı devlet oluşmuştur.¹¹¹ Bunlar çoğunlukla Kurtuba dışında yaşayan nüfuz sahibi ailelerin bağımsızlığını ilan etmesiyle meydana gelmiştir. Abbâdîler, Âmirîler, Zünnûnîler, Tucîbîler, Hûdîler, Zîrîler bunların başında gelmektedir. Tuleytula, Sarakusta, Gırnata gibi şehirlerde hükümlüklerini sürdürmeye başlayan bu küçük devletler genel olarak bölge bölge ortaya çıkmıştır. Herhangi bir ırka ait olmamakla birlikte Araplar, Müvelledler, Berberîler bir devletin unsurlarını oluşturmuşlardır.

Bu dönemin en önemli özelliği kurulan bu devletlerin dış güçler yerine birbirleriyle savaşmış olmasıdır. Karşılıklı güç yarışına giren bu devletçikler kendisinden güçsüz gördüğü herhangi bir komşusuna saldırmış ve bu durum böyle devam etmiştir. En şiddetli savaşlar Abbâdîler, Zünnûnîler, Hûdîler, Zîrîler gibi devletin arasında meydana gelmiştir.¹¹²

Bütün bu iç mücadele müslümanların giderek güçlerini kaybetmelerine sebep olmuştur. Birbirleriyle savaşmaktan zayıflayan devletler, hıristiyanlara kapı aralamışlardır. Bu süreçte hıristiyanlardan bir diğer müslüman devlete karşı yardım isteyenler olmuş, onlardan askerî destek sağlamışlardır. Ancak bütün bunlar hıristiyanların *Reconquista* adımı verdikleri Endülüs'ü müslümanlardan geri alma fikrini canlandırmak için uygun bir zemin hazırlamıştır. Bu durumu fırsat bilen hıristiyanlar, 449/1057 yılında başlayarak Eftasîler, Abbâdîler gibi devletleri haraca bağlamışlardır. 478/1085'te Tuleytula'yı ele geçirmeleri ise müslümanlar için ağır bir darbe olmuş ve müslümanların paniğe kapılmasına sebep olmuştur. Tehlikenin farkına varan müslümanlar Abbâdîleri'nde öncülüğünde Kuzey Afrika'da yer alan

¹¹¹ Mehmet Özdemir, "Mülûkü't-Tavâif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/552.

¹¹² Özdemir, "Batı Emevîleri (Endülüs)", 412; Özdemir, "Mülûkü't-Tavâif", 31/552; Parlak, *Endülüs'ün Çöküşü*, 28.

Murâbitlar'dan yardım istemişlerdir. Bu yardım sonucu Murâbitlar, Mülûkü't-Tavâif'i ortadan kaldırmış ve Endülüs'ü kendisine bağlamıştır.¹¹³

1.1.7. Murâbitlar Dönemi (483-542/1090-1147)

Murâbitlar, Sanhâce Berberîleri'nden olup Lemtûne koluna mensuptular. Kurucuları olan fakih Abdullah b. Yasin ve etrafındakilere Senegal'de yapmış oldukları bir ribatta bir dönem yaşadıkları için bu ad verilmiştir.¹¹⁴

Devletin kuruluşu bu şekilde olup 478/1085 senesinde başında hükümdar olarak Yûsuf b. Tâşfin bulunmaktaydı. Devletlerinin merkezi Merakeş'tir ve zamanla Kuzey Afrika'da güçlü bir devlet haline gelmişlerdir.¹¹⁵ Kuzey Afrika'da durum bu şekilde iken Endülüs'te Tuleytula işgal edilmiştir. Bu işgalin ardından Endülüs'teki emîrler birleşerek Murâbitlar'dan yardım istemiştir. Bu yardım çağrısının ardından Yûsuf b. Tâşfin, ordusunu alarak Endülüs'e geçmiştir. Burada kendisine katılan Endülüs ordusuyla birleşerek Kastilya kralına karşı savaşmıştır. 479/1086 yılında gerçekleşen ve *Zellâka Savaşı* olarak bilinen bu savaşta Kastilya kralını hezimete uğratmışlardır.¹¹⁶ Bu zaferle Endülüslüler rahatlamış, bir süre hıristiyan akınları durmuştur. Yûsuf b. Tâşfin de ordusunu alarak Kuzey Afrika'ya dönmüştür. Ancak dönüşünün ardından Endülüs'te yine iç mücadeleler başlamış bunu fırsat bilen hıristiyanlar da akınlarına devam etmiştir. Bunların ardından tekrar tekrar Endülüs'e geçen Yûsuf b. Tâşfin, üçüncü gelişinde fukahanın da desteğiyle Endülüs'ü hâkimiyeti altına almıştır. Böylece ilk başta yardım için gelen Murâbitlar daha sonra Endülüs'ü vilâyetleri haline getirmiştir. Bu durum yaklaşık altmış yıl sürmüş bu süre zarfında Murâbitlar, hıristiyanlara karşı savaşmaya devam etmişlerdir. Ancak

¹¹³ Özdemir, "Mülûkü't-Tavâif", 31/553.

¹¹⁴ Muhammed Abdullah İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs* (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1969), 2/299.

¹¹⁵ İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, 1969, 2/309-310.

¹¹⁶ Ahmed b. Abdülvehhâb Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fûnûni'l-edeb* (Kahire: Dâr'ul-Kütüb ve'l-Vesâiku'l-Kavmiyye, 2002), 24/267.

hâkimiyetlerinin ikinci yarısında halkın ağır vergilerden bunalması ve buna fukahanın da destek vermesi ile halk isyan çıkartmıştır.¹¹⁷

Bu süreçte Kuzey Afrika'da da Murâbit'lara karşı dinî-siyasî bir hareket olan Muvahhidler'in faaliyetleri güçlenmiştir. Murâbitlar bu hareketleri de engellemek adına güçlerinin bir kısmını Kuzey Afrika'ya aktarmışlardır. Bu durumu fırsat bilen hıristiyanlar da akınlarını hızlandırmışlardır. Bütün bunların sonucunda alınan yenilgiler ve çıkan isyanlar sonucu baş edemeyen Murâbitlar güçlerini kaybetmiştir. 540/1145'te de tamamıyla yıkılan devletten sonra Endülüs'te tekrar küçük devletler oluşmaya başlamıştır. Ve bu durum 566/1170'te Muvahhidler'in hâkimiyetine kadar devam etmiştir.¹¹⁸

1.1.8. Muvahhidler Dönemi (542-626/1147-1229)

Bir din âlimi olan İbn Tûmert önderliğinde Kuzey Afrika'da ortaya çıkan bu hareket Murâbitlar'a karşı bir ıslah hareketidir. Kendilerine Muvahhidler adını veren bu grup Allah'ı birleyenler anlamında olup gördükleri yanlışlara bir tepki olarak ortaya çıkmışlardır. Toplumda yayılan ahlaksızlıkların suçlusu olarak gördükleri Murâbitlar'a karşı örgütlenen bu grup aynı zamanda Mâlikî fakihlerine karşı da bir tepki göstermişlerdir. Onların görüşlerinde ileriye gittiklerini savunan İbn Tûmert kendisini 515/1121 yılında Mehdî ilan etmiştir.¹¹⁹ Hareketin bir devlete dönüşmesi de 524/1130 senesinde olmuştur. İbn Tûmert'in hayatını kaybetmesiyle başa geçen Abdülmü'min, devleti resmî olarak kurmuş ve kendisine de *emîrü'l-müminîn* denilmiştir.¹²⁰ Dinî ve siyasî bir hareket olan bu teşkilât büyük bir devlete dönüşmüş ve Endülüs'e kadar uzanan bir güç haline gelmiştir.

Endülüs'e geçme amaçları kendilerinden yardım istenmesi sonucu olmuştur. 567/1172 yılında Doğu Endülüs'ü hâkimiyeti altına almış olan İbn Merdenîş mağlup edilmiştir. Onun hâkimiyeti altında olan bölgeleri ele geçiren

¹¹⁷ Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasî Tarih)*, 194-195.

¹¹⁸ Özdemir, "Batı Emevîleri (Endülüs)", 413-415; İsmail Yiğit, "Murâbitlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/152-155.

¹¹⁹ Muhammed Abdullah İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs* (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1969), 3/173.

¹²⁰ Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasî Tarih)*, 201.

Muvahhidler ülkelerine geri dönmüştür. Ancak durumu fırsat bilen hıristiyan Portekizliler, diğer milletlerin de katılımıyla bir haçlı ordusu oluşturmuş ve 585/1189 yılında Şilb'i işgal etmiştir. Kastilya kralı VIII. Alfanso da bazı kaleleri ele geçirmiştir. Bu esnada Kuzey Afrika'da Benî Ğaniye ile meşgul olan Muvahhid lideri işgali durdurmak amacıyla tekrar Endülüs'e geçmiştir. 591/1195'te Kurtuba'nın kuzeyinde yer alan Erek bölgesinde Kastilya'yı ağır bir yenilgiye uğratan Muvahhid lideri Ebû Yûsuf el-Mansûr, büyük bir zafer elde etmiştir.¹²¹

Erek zaferinden sonra hıristiyanlar müslümanların büyümesini engellemek adına büyük bir haçlı ordusu hazırlamıştır. Papanın da çağrısı ile toplanmış olan bu ordu 607/1121'de harekete geçmiştir. Kurtuba'nın kuzeyinde yer alan İkâb bölgesinde karşılaşılan iki ordu büyük bir savaşa girmiş ve bu savaş Muvahhid ordusunun yenilgisiyle sonuçlanmıştır.¹²² Bu savaşla birlikte hıristiyanlar *Reconquista* hareketlerini hızlandırmıştır. Hezimete uğrayan Muvahhidler çöküş dönemine girmiş aynı zamanda kendilerine karşı isyanlar başlamıştır. Bundan sonraki süreçte isyancılar Endülüs'ün doğusundaki şehirleri zaptederken, hıristiyan krallıkları da birçok Endülüs şehrinin istilâ etmiştir. 667/1229 yılında Muvahhidler yıkılmış olup, müslümanların elinde sadece Gırnata başta olmak üzere birkaç yerleşim yeri kalmıştır.¹²³

1.1.9. Gırnata Benî Ahmer Emirliği (Nasrîler) (636-897/1238-1492)

Muvahhidler'in zayıflamasıyla birlikte ortaya çıkan otorite boşluğu ile birçok lider bağımsızlığını ilan etmiştir. Bunlardan biri de Muhammed b. Yûsuf b. Ahmed b. Nasr'dır. Bulunduğu bölge olan Ceyyan'da bağımsızlığını ilan eden lider, 635/1238 yılına gelindiğinde Gırnata'yı ele geçirerek burada Nasrîler Devleti'ni kurmuştur. Böylece merkezi Gırnata olan devlet, iki yüz yılı aşkın tarih sahnesinde kalmıştır. Devletin kurucusu olan Muhammed b. Yûsuf, *İbnü'l Ahmer* olarak da anıldığı için *Benî Ahmer* de denilmektedir. Bu kadar yıl ayakta kalmış olmalarını takip ettikleri siyasete

¹²¹ el-Merrâküşi, *el-Mucib fi telhîsi ahbâri'l-mağrib*, 206-207.

¹²² el-Merrâküşi, *el-Mucib fi telhîsi ahbâri'l-mağrib*, 235-236.

¹²³ Özdemir, "Batı Emevîleri (Endülüs)", 415-417; Mehmet Özdemir, "Muvahhidler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/410-412.

borçludurlar. Çünkü Nasrîler duruma göre davranmayı bilmiş, kimi zaman hıristiyanlar'a yakınlık göstermiş kimi zamanda onların karşısında yer almışlardır. Kuzey Afrika'da hüküm süren devletlerden biri olan Merîniler onlar için kimi zaman tehlike oluşturmuştur. Ancak Nasrîler Merîniler ile de hıristiyanlarda olduğu gibi davranmış, kendileri için o an hangisi tehdit olarak karşısına çıkmışsa diğerinden yardım istemiştir. Bu süreçte yapılan bir takım antlaşmalar, kurulan ittifaklar onları ayakta tutmayı başarmıştır.

Dış güçler ile siyasetleri bu şekilde olan devlet maalesef ki içerde de çekişmelere maruz kalmış bu da devletin zayıflamasına yol açmıştır. Bu durumu fırsat bilen hıristiyanlar da harekete geçmişlerdir. Kastilya kraliçesi İzabella ile Aragon kralı Ferdinand'ın da evlenmesiyle birlikte güçlerini birleştiren hıristiyanlar *Reconquista* hareketini hızlandırmışlardır. Başkent Gırnata dışında birçok şehri ele geçiren hıristiyanlar 897/1492 yılına gelindiğinde burayı da işgal etmişler ve İspanya'da olan İslâm hâkimiyetine son vermişlerdir.

Nasrîler dönemine baktığımızda bütün bu iç ve dış çekişmelere rağmen ilme önem verdiklerini görmekteyiz. Öyleki dini ilimlerin okutulması için Endülüs'ün ilk medresesini kurmuşlardır. El-Hamra sarayı gibi Endülüs'ün en meşhur eserine de imza atan Nasrîler mimarlık ve sanatta da başarılı olmuşlardır.¹²⁴

1.2. İdarî Kurumlar

Bir devletin kurulmasından itibaren yönetilmesi ve işlerin planlı bir şekilde yürütülebilmesi için idarî bir mekanizmaya ihtiyaç vardır. Her devlet kurulduktan sonra ihtiyaca göre belirli vazifeler de ortaya çıkar. Bu vazifeler zamanla şekil alır ve ilerleyen yıllarda kurumsal bir yapıya kavuşur. Nitekim Endülüs Emevî Devleti'nde de bu şekilde olmuş devletin kurulmasıyla birlikte Emîr'e yönetimde yardım edecek, onun işlerini kolaylaştıracak bir takım memurlar göreve getirilmiştir. Daha sonra devletin güçlenmesiyle birlikte bu vazifeler kurumsallaşmış ve II. Abdurrahman tarafından belirli bir sisteme oturtulmuştur. Belli başlı bölümlere ayrılan bu kurumlardan konumuz olan idarî kurumlar da bu şekilde düzenlenmiştir. İdarî kurumun başında olan emîr veya

---

¹²⁴ İsmail Yiğit, "Nasrîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/420-424; Özdemir, "Batı Emevîleri (Endülüs)", 417-420.

halifenin altında ona yardımcı olacak bir takım görevliler belirlenmiştir. Bunlar sırasıyla hâcib, vezir, vali/vilâyetü'l-medîne, saray kâtibi, posta sorumlusu ve hazineden sorumlu görevlidir. Tezimizin ana konusu olan hâcibliği diğer bölümde ayrıntılı olarak ele alacağımız için burada yer vermedik.

1.2.1. Hükümdarlık (Emîr/Halife)

Devletin en üst yöneticisi olan bu görev Endülüs Emevîleri döneminde I. Abdurrahman'ın 139/756 yılında buraya gelerek emîrliğini ilan etmesiyle ortaya çıkmıştır. Daha önce valilik ile yönetilen bu bölge doğudaki Emevî Devleti'ne bağlıydı. I. Abdurrahman, Abbâsîlerin yönetiminden kaçarak buraya gelmiş ve bağımsız bir Emevî Devleti kurmuştur. Ancak kendisini halife olarak değil emîr olarak adlandırmış ve bu 316/929 yılına kadar böyle devam etmiştir. I. Abdurrahman'ın halifelik unvanını kullanmamış olmasının sebebi olarak İbn Haldun Mukaddimesi'nde şöyle demektedir: “Emevîler, bu gibi özel unvanlar kullanmaktan uzak durmuşlardı. Doğuda bundan uzak kalmaları, basit ve sade bir hayat tarzı yaşamalarından ileri geliyordu. Zira Araplıkları ve bununla ilgili temayülleri henüz kendilerinden ayrılmamış, bedevilik şiarları ve karakteri hadarîlik şiarına ve karakterine dönüşmemişti. Endülüs'te ise seleflerini taklit ederek ve onların ananelerini devam ettirerek özel unvanlar almamışlardı. Ayrıca Abbâsîlerin kendi inhisarlarına almış oldukları hilafetten geri kalmış olmaları sebebiyle, bahis konusu durumdan da geri durumda olduklarını biliyorlardı. Sonra Hicaz mülküne, Arapların ve İslâmların anayurdu olan topraklara sahip olmaktan âciz oldukları gibi, asabiyetin merkezi olan Dârü'l-hilafetten de (Bağdat'dan) uzak bulunuyorlardı. Sadece uzak memleketlerde emirlik kurmuş olmaları sebebiyle Abbâsî tehlikesine karşı koymuşlardı. Onlar bu gibi hususların idraki içinde idi.”¹²⁵

Günümüz araştırmacılarından Mehmet Özdemir de bunun sebebi olarak müslümanların Abbâsîler tarafından kullanılan halifeliğin ümmetin siyasî birliğinin bir sembolü olarak gördüğünü ve bu nedenle I. Abdurrahman'ın, ümmeti bölücü durumuna düşmek istememiş olabileceğini vurgulamıştır. Öyleki I. Abdurrahman, ilk zamanlarda

---

¹²⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, 1/473.

Abbâsî halifesinin adını cuma hutbelerinde zikrettirmiş, şeklen de olsa onlara bağlı olduğu imajını yaratmıştır.¹²⁶

Emirlik makamının 316/929 yılına kadar devam ettiğini biraz önce söylemiştik. 300/912 yılında III. Abdurrahman devletin başına geçmiş, bir süre emîr lakabını kullanmaya devam etmiştir. 316/929 yılına gelindiğinde ise kendisini halife olarak ilân etmiştir. Halifenin bu ünvanı almak istemesinin sebeplerine baktığımızda da şunları söyleyebiliriz; bu dönemde Abbâsî Devleti'nin zayıflamış olması ve Kuzey Afrika bölgesinde kurulmuş olan Fatimî devletin varlığı. Öyleki Fatimî devleti izledikleri politika sonucu Endülüs'ü ele geçirmek istemişlerdir.¹²⁷ Bunların dışında başka sebeplerde sayılabilir.¹²⁸ Ancak en belirgin iki sebep bu olmuştur ve III. Abdurrahman da devletin gücünün de farkında olarak halifelik ünvanını kullanmaya başlamıştır.

Devletin yönetici mesabesinde olan bu makam devletin tek hâkimi anlamında kullanılmamıştır. Aynı zamanda halifelik ünvanının kullanılmasıyla birlikte dini birliği sağlama görevi de onlara yüklenmiştir.

Babadan oğula geçen verâset sistemi uygulanan Endülüs'te yönetim, Benî Ümeyye ailesine ait olmuştur. Halife oğullarından bu göreve yetkin gördüğü kişiyi veliaht tayin ederek bu konuda yaş sıralamasına bakmamıştır. Devletin otoritesini elinde tutan emîr veya halife her konuda tam yetki sahibi kabul edilmiştir. Başkentten devletini yöneten idareci, emri altında bulunan görevlileri kendisi belirler; dilediği zaman da azl edebilirdi. Devletin içte ve dışarıda istikrarını sağlama, gerekli durumlarda ordunun başında sefere çıkma halifenin görevleri arasında olmuştur. Her daim son kararları veren halifelik makamı bazı durumlarda devletin adalet işleriyle ilgilenen kadılar tarafından da eleştirilebilmiştir. Onlar halifenin yanlış bir davranışında uyarma yetkisine sahip olmuşlardır.¹²⁹

---

¹²⁶ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları: kültür ve medeniyet* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), 117-118.

¹²⁷ İbn İzârî el-Merrâkûşî, *El-Beyânü 'l-Muğrib fi ahbâri 'l-Endelüs ve 'l-Mağrib*, 2009, 2/157; el-Makkarî, *Neşhu 't-tîb*, 1/353; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 118.

¹²⁸ Samerrâî vd., *Târihu 'l-Arab ve hadâratühüm fi 'l-Endelüs*, 363; Bal, *Endülüs Emevi Devleti Sosyo-Ekonomik Yapısı (756-1031)*, 78.

¹²⁹ Samerrâî vd., *Târihu 'l-Arab ve hadâratühüm fi 'l-Endelüs*, 361,364; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 124.

Devletin son yıllarına doğru ise halifelige ehil olmayanların başa geçmesi bu makamın gücünü azaltmıştır. Bu dönemde hâciblik görevine getirilen Âmirî ailesinin yönetimde söz sahibi olması halifelik makamını sembolik bir unvana dönüştürmüştür. 422/1031 yılında da halifeliğin ilga edilmesi ile bu dönem kapanmış yerine *mülûkû't-tavâif* dönemi başlamıştır.

1.2.2. Vezirlik

Endülüs'te vezirlik makamı, devletin kuruluşundan itibaren var olmuştur. Ancak bu makamın kurumsallaşması ve görevlerinin belirlenmesi II. Abdurrahman döneminde rastlamaktadır. II. Abdurrahman devletin başına geçtiğinde idarî görevlerde değişiklikler yapmış bunlardan biri de vezirlik vazifesi olmuştur. O ilk olarak tek olan vezirin sayısını çoğaltmış ve belirli görevlere ayırmıştır. Başlıca dört göreve ayrılan vezirler şu şekildedir:

- Vezîru'l-mâl (malî işlerden sorumlu vezir)
- Vezîru't-tersîl (dış ilişkilerden sorumlu vezir)
- Vezîru li havâici'l-mütezellimîn (adalet işleriyle ilgilenen vezir)
- Vezîru li havâici ehli's-suğûr (suğûr bölgeleriyle ilgilenen vezir).¹³⁰

Dört temel göreve ayrılan vezirlerin sayısı dönemden döneme değişiklik göstermiştir. Örneğin II. Abdurrahman kendisine dokuz vezir tayin etmiş olup her birine aylık olarak üç yüz dinar maaş vermiştir.¹³¹

İbn Haldun Mukaddime'sinde vezirlerden şu şekilde bahsetmektedir: “Endülüs'teki Emevî Devleti, devletin ilk zamanında vezirlik makamını esas mânasında kullandılar. Bununla ilgili vazifeleri çeşitli kısımlara ayırdılar. Bunlardan her biri için müstakil bir vezir tayin ettiler. Meselâ defter tutma ve maliye işlerine bir vezir, muharebe işlerine bir vezir, haksızlığa uğramış olanların ihtiyaçlarına bakmak üzere bir vezir, hudut ahalisinin ahvâline nezaret eden bir vezir tayin ettiler. Bunlardan her birine bir daire tahsis edildi. Kendileri için muntazam bir şekilde tefriş edilen bu dairede oturdular. Kendilerine havale olunan sultanın emrini burada icra ettiler. İçlerinden biri,

¹³⁰ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-Makkâri, *The History of Mohammedan Dynasties in Spain*, çev. Pascual de Gayangos (London: W. Hughes Allen and Company, 1840), 1/102; Na'naî, *Târîhu'd-devleti'l-Emeviyye fî Endelüs*, 242.

¹³¹ İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahhâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/80.

kendileri ile halife arasındaki irtibatı ve muharebeyi temin işine memur edildi. Her an sultanla temasta bulunma imtiyazına sahip olması bakımından bu vezirin rütbesi öbürlerinden yüksek sayıldı. Onun dairesi öbürlerinin dairesinden yüksek kabul edildi. Buna Hâcib (Mabeyinci) unvanı tahsis edildi. Devletleri sona erene kadar bu durum bu şekilde sürüp gitti. Bu sûretle hacibin vazifesi ve makamı, öbür rütbe ve makamlardan, yüksek bir hale gelmiş oldu.”¹³²

Buradan anlaşıldığı üzere her bir vezir farklı işlerle görevlendirilmiştir. Ve vezirlere sarayda özel bir daire oluşturulmuştur. II. Abdurrahman sarayda vezirler için ayırdığı dairede her gün toplanmalarını istemiş, burada devlet işlerinin görüşülmesini, istişare edilmesini sağlamıştır. Toplantıda alınan kararlar da hâcib tarafından halifeye iletilmiştir. Hâcib, vezirlerin başı olarak kabul edilerek onlardan üst düzede bir idareci olmuştur. Vezirler genel olarak Endülüs’ün ileri gelen ailelerinden seçilmiştir. Örneğin bu ailelerden biri olan Ebû Abde ailesinden beş kişi Emîr Abdullah döneminde vezirliğe tayin edilmiştir.¹³³ Ayrıca vezirlerde cömertlik, tevâzu cesaret gibi vasıflarda aranmıştır.¹³⁴

İlerleyen dönemlerde ‘zü’l-vizâreteyn’ ünvanı bazı vezirlere verilmiş olup bu unvan iki vezirlik sahibi anlamında kullanılmıştır. III. Abdurrahman veziri Ahmed b. Abdülmelik b. Şüheyd’e bu ünvanı veren ilk isim olmuştur.¹³⁵ Ancak günümüz tarihçilerinden Abbâdî bu unvanın doğuda kullanıldığı anlamda olmadığını belirtmiştir. Devamında Abbâsîlerde de kullanılan bu unvanın kılıç ve ilim ehli olan anlamına gelirken burada kullanılma amacının o kişiyi şerefli kılmak olduğunu kaydetmiştir.¹³⁶ Nitekim bu ünvan İbn Şüheyd’in, III. Abdurrahman’a takdim ettiği hediyelerden sonra olduğu da nakledilen bilgiler arasındadır.¹³⁷

¹³² İbn Haldun, *Mukaddime*, 1/487.

¹³³ Samerrâî vd., *Târihu’l-Arab ve hadâratühüm fi’l-Endelüs*, 370.

¹³⁴ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 127.

¹³⁵ el-Humeydî, *Cezvetü’l-muktebis*, 131; Dabbî, *Buğyetü’l-mültemis*, 190; İbnü’l-Ebbâr, *Kitâbü’l-hulleti’s-siyerâ*, 1985, 1/238; el-Makkarî, *Nefhu’t-tîb*, 1/380.

¹³⁶ Ahmed Muhtar el-Abbâdî, *Dirâsât fi târihi’l-Mağrib ve’l-Endülüs* (İskenderiye: Müessesetü Şebâbi’l-Câmia, ts.), 148-149.

¹³⁷ Mustafa Aydın, *Endülüslü Şair ve yazar İbn Şüheyd* (İstanbul: Der Yayınları, 2006), 99.

1.2.3. Valilik ve Sâhibü'l-Medîne

I. Abdurrahman, devletin başına geçtiği dönemde devlet beş eyalete bölünmüş bulunmaktaydı. Ve her bir eyalet, vali ismi verilen bir yönetici tarafından yönetiliyordu.¹³⁸ Ancak devletin giderek güçlenmesi ve yönetimin merkezileşmesi sonucu X. yy.a gelindiğinde bu sayı yetmiş bire çıkmıştır. Her şehir bir eyalet sayılmış ve bu şehirlerin başına yine vali olarak adlandırılan yöneticiler atanmıştır. Bu eyaletler adeta devletin merkezi Kurtuba'nın küçük birer kopyası haline gelmiştir.¹³⁹

Valiler buldukları şehrin hem sivil hem de askeri temsilcileri olarak şehrin en üst yöneticisi olmuşlardır. Valilerin görev alanları oldukça geniş olup bunlar şu şekildedir: Orduya komutanlık yapmak, halktan vergileri toplamak ve bu vergiler ile maaşların ödemesini yaparak gerekli yerlere harcamalar yapmak, sivil idareye yöneticilik yapmak. Bütün bunlar valilerin görevleri arasında olup bir diğer görevleri de gerektiği zaman merkeze askerî yardımda bulunmaktı. Valiler çoğunlukla müslüman ailelerden seçilmekte olup bunların arasından da aristokrat aileden gelen biri ya da komutanlar tercih edilmiştir.¹⁴⁰

Devletin sınır bölgelerinde yer alan eyaletlerde valilik görevi yapanlara *sâhibü's-suğûr* adı da verilmiştir. Onlar burada askerî lider konumunda yer almışlardır. Bu valiler rütbe olarak diğer valilere göre daha yüksekte yer almışlardır. Devletin yıkılış sürecinde bağımsızlığını ilk ilân eden bölgeler de yine bu sınır bölgeleri olmuştur.¹⁴¹

Devletin yönetildiği merkezin dışında kalan eyaletlere vali atanmış iken merkez Kurtuba'ya baktığımızda buraya da bir yönetici atanmıştır. Bu yönetici *sâhibü'l-medîne* olarak adlandırılmakta olup sadece başkente özgü bir görevli olmuştur.¹⁴² Birçok görev ile yetkilendirilen *sâhibü'l-medîne* vezirlik mesabesinde bir makamdır.¹⁴³ Bu makamda görevli iken vezirlik ve hâcibliğe yükseltelenler olmuş olup bunun örneklerinden biri de

¹³⁸ Henry Coppée, *History of the Conquest of Spain by the Arab-Moors: With a Sketch of the Civilization Which They Achieved, and Imparted to Europe* (Little, Brown, 1881), 2/54-55; Küskü, *Endülüs Emevî Devleti İdari Yapısı (756-1031)*, 119-120.

¹³⁹ Bal, *Endülüs Emevî Devleti Sosyo-Ekonomik Yapısı (756-1031)*, 93.

¹⁴⁰ S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, çev. Yusuf Yazar (Ankara: Rehber Yayıncılık, 1990), 390; Cumhuriyet Ersin Adıgüzel, *İşbîliyye'nin Endülüs'ün Siyasî ve Kültürel Tarihindeki Yeri ve Önemi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2008), 123.

¹⁴¹ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 391.

¹⁴² el-Halef, *Nazmü hükmi'l Emeviyyîn ve rusûmihim fi'l-Endelüs*, 1/904.

¹⁴³ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 127.

Mûsâ b. Muhammed b. Hudayr'dır. Kendisi daha önce bu görevde iken III. Abdurrahman'ın yönetimin başa geçmesiyle önce vezirliğe daha sonra da hâcibliğe getirilmiştir.

Sâhibü'l-medîne'nin görevleri de şu şekildedir: Gerek görülen durumlarda kanunu uygulama, hıristiyanlara düzenlenen yazlık seferlerin başında komutanlık yapma¹⁴⁴, emîr veya halifenin olmadığı durumlarda Kurtuba'da kalarak onun yerine vekâlet etme¹⁴⁵, gerekli durumlarda vergileri toplama¹⁴⁶, ve halife adına halktan biat alma¹⁴⁷. Bütün bu görevlerin yanı sıra ilk başlarda başkent emniyetini sağlama ve çarşı pazarların kontrol edilmesi de ona ait olmuştur. Ancak ilerleyen dönemlerde *sâhibü'ş-şurta* ve *sâhibü's-sûk* isminde iki yeni birimin ortaya çıkmasıyla bu iki görev kendilerinden alınmıştır. Ancak bu birimler yine kendisine bağlı olarak çalışmışlardır.¹⁴⁸

İşi gereği halkla iç içe olan sâhibü'l-medîne halkın ihtiyaçları ve sorunları ile de ilgilenmiştir. Halkın memnun kalmadığı durumlarda bu görevli sık sık değiştirilmiştir. Bundan dolayı sâhibü'l-medîne'den halka iyi davranması, hemen sinirlenmemesi beklenmiştir. Resmî törenlerde de yer alan görevli, halifenin yakınında bulunarak onun güvenliğini de sağlamıştır.¹⁴⁹

1.2.4. Saray Kâtipliği

Kâtiplik görevi Endülüs'te idarî yapıda yer alan en önemli görevlerdendir. Bu vazife vezirliğe denk bir konumda olacak kadar önemli bir yapıya sahip olmuştur. Bu görevi üstlenen kişiye *sâhibü'r-resâil* denilmiştir. Halifenin diğer devlet liderlerine gönderdiği mektupları yazmak veya onlardan gelen mektupları cevaplamak, halifenin emirlerini kaydetmek gibi görevler ile sorumlu olmuştur. Bunun dışında *kâtibü'z-zimâm* adı verilen bir kâtipte vardır ki, onun da görevi devletin gelir ve giderlerini teftiş etmek ile alakalı olmuştur.¹⁵⁰ Devletin ilk yıllarında kâtibü'r-resâil görevine bir kişi görevlendirilirken III. Abdurrahman dönemine gelindiğinde bu iş değişmiştir. Halife, iş

¹⁴⁴ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 127.

¹⁴⁵ İbn İzâri el-Merrâkûşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fi ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/160.

¹⁴⁶ İbnü'l-Kûtiyye, *Tarihu iftitâhi'l-Endelüs*, 100.

¹⁴⁷ İbn İzâri el-Merrâkûşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fi ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/158.

¹⁴⁸ İbn Saîd el-Mağribî, *el-Muğrib fi hule'l-Mağrib*, 1/46; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 128.

¹⁴⁹ Mustafa Hizmetli, *Endülüs'te Hisbe Teşkilatı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, 2002), 71-73.

¹⁵⁰ el-Makkâri, *The History of Mohammedan Dynasties in Spain*, 1840, 1/103.

yükünün fazla olmasından dolayı kâtip sayısını dörde çıkartmıştır. Kâtiplerin her birini de ayrı işlerle görevlendirmiştir. Bu görevler başlıca şunlardır;

- Ülkenin sınırları içerisindeki tüm yazışmalar ile ilgilenmek
- Devletin sınır ve sahil bölgelerinden gelen mektuplar ile ilgilenmek
- Dış ülkelerle devlet arasındaki yazışmalar ve antlaşmalarla ilgilenmek
- Halkın istek ve talepleri ile ilgilenmek¹⁵¹

Bu görevleri yerine getirmek ile vazifelendirilen kâtiplerden de öncelik olarak bir takım şartlar aranmıştır. Aranan şartlar arasında dile hâkimiyet, güzel konuşma, güzel bir el yazısının olması, edebî bir kişiliğe sahip olmak gibi özellikler yer almıştır.¹⁵² Ayrıca bu kâtiplerden hariç olarak halifenin kendisine özel bir kâtibi de bulunmuştur. Bu kâtip, halifeye ait kararları ve diğer vilâyetlere gönderilecek mektupların müsveddelerini hazırlamak ile görevlendirilmiştir.¹⁵³

1.2.5. Posta Hizmetleri

Endülüs'te haberleşmenin sağlanabilmesi adına kurulmuş olan bu kurum bir bakıma kâtipliğin bir uzantısıdır. Merkez Kurtuba'dan diğer vilâyetlere haberleri ulaştırabilmek için kurulan bu müessesenin başında *sâhibü'l-berîd* ismi verilen bir görevli bulunmuştur. Bu görevlinin dışında haberleşmeyi sağlayan *rakkas* adı verilen kişiler yer almışlardır. Onlar Sudanlı kölelerden olup uzun mesafeleri hızlı bir şekilde gidebildiklerinden bu işte onlardan faydalanılmıştır.¹⁵⁴

Haberleşmenin kolay bir şekilde sağlanabilmesi ve sorunsuzca yürütülebilmesi için yollara posta büroları kurulmuştur. Ayrıca başka bir yöntem olarak Endülüs Emevîler'i posta güvercinlerinden de faydalanmış, onun vasıtasıyla iletişimlerini sağlamışlardır. Ayrıca bazı yerlere kuleler kurulmuş ve bu kulelerden geceleyin ateş veya fener yoluyla haberler aktarılmıştır.¹⁵⁵

¹⁵¹ Bal, *Endülüs Emevi Devleti Sosyo-Ekonomik Yapısı (756-1031)*, 130.

¹⁵² Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 128.

¹⁵³ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 129.

¹⁵⁴ İbrahim Harekât, "Berîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/499; Roberto Marín-Guzmán, "Some Reflections on the Institutions of Muslim Spain: Unity in Politics and Administration (711-929)", *American Journal of Islam and Society* 21/1 (01 Ocak 2004), 36-37.

¹⁵⁵ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 386; Adıgüzel, "Mülükü't-Tavâif Dönemi", 4/130.

1.1.6. Hazine

Endülüs Emevî Devleti'nde idarî kurumlar içerisinde yer alan hazine, devlet için önemli idi. Bu dönemde devletin gelirlerinin toplandığı yer olan hazine iki kısma ayrılmıştır. *Hazînetü'l-hâssa* ve *hazînetü'l-amme* olarak isimlendirilen bu iki hazine işlev olarak birbirinden farklıdır. Emîr/halife ile ailesine ait olan, onların mallarının toplandığı *hazînetü'l-hâssa*'nın çeşitli yerlerden gelirleri olmuştur. İlki kendilerine ait olan arazilerden elde edilen gelir, ikincisi de *müsteğillât* adı verilen bazı soyluların el konulan mallarından oluşan gelirdir.¹⁵⁶ Emîr/halifeye gelen hediyeler de bu hazinenin gelir kaynaklarından biriydi. Zülvizâreteyn unvanı verilen İbn Şüheyd tarafından halife III. Abdurrahman'a verilen hediyeler¹⁵⁷ ile hâcib Câ'fer el-Mushafî tarafından halife II. Hakem'e takdim edilen hediyeler¹⁵⁸ bunlar arasında sayılabilir. *Hazînetü'l-hâssa*'nın başında da *sâhibü'd-diyâ* adı verilen bir memur bulunmuştur.¹⁵⁹

Bir diğer hazine olan ve devletin asıl gelirlerinin toplandığı, harcamaların buradan yapıldığı *hazînetü'l-amme* ise sarayın içerisinde yer almıştır. Hazinenin başındaki görevliye *hâzinü'l-mâl* veya *sâhibu'l-mahzûn* adı verilmiştir.¹⁶⁰ Genellikle önemli Arap aileler arasından seçilen bu görevli, bazı zamanlarda gayrimüslimler arasından da seçilmiştir.¹⁶¹

Hazînetü'l-amme yerine *hizânetü'l-mâl* adı da verilen bu hazinenin gelirleri haraç, öşür, cizye gibi vergiler ile sadaka ve savaşlardan elde edilen ganimetler olmuştur. Vergiler belirli eyalet bölgelerinde görevliler tarafından toplanıp burada askerlerin ve memurların maaşı ödendikten sonra kalan miktar merkeze gönderilmiştir.¹⁶² Merkeze gönderilen gelirler de burada üç kısma ayrılmıştır. Bir kısmı ordunun ihtiyacına bir kısmı devlet çalışanlarının maaşına harcanmış olup kalan kısmı

¹⁵⁶ el-Halef, *Nazmü hükmi'l Emeviyyîn ve rusûmihim fi'l-Endülüus*, 1/369.

¹⁵⁷ el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/356-362; el-Abbâdî, *Dirâsât fi tarihi'l-Mağrib ve'l-Endülüus*, 147.

¹⁵⁸ el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/382.

¹⁵⁹ Bal, *Endülüus Emevi Devleti Sosyo-Ekonomik Yapısı (756-1031)*, 151.

¹⁶⁰ İbrahim Hasan Hasan, *Târîhu'l-İslâm es-siyâsî ve'd-dînî ve's-sekâfî ve'l-ictimâ'î* (Kahire: Mektebetü'n-Nehzati'l-Misriyye, 1986), 2/290.

¹⁶¹ Sinan İlhan, *Fetihten Mûrabıtlar Döneminin Sonuna Kadar Endülüus'te Yahudiler* (Ankara: Ankara Üniversitesi, 2006), 74.

¹⁶² İmamüddin, *Endülüus Siyasi Tarihi*, 393.

da yöneticinin hazinesine aktarılmıştır. Aktarılan bu para acil durumlar için saklanmıştır.¹⁶³

Son olarak bu iki hazine dışında vakıf hazinesi olarak da bilinen bir hazine vardır. Bu hazine için *beytü'l-mâl* ismi de kullanılmıştır. Gelirleri tamamıyla vakfedilen mülklerden oluşan hazine Kurtuba Camii yanındaki beytü'l-mâlde toplanmıştır. Bu hazine başkadının kontrolünde olup elde edilen gelir, cami görevlilerinin maaşını ödeme de kullanılmıştır. Aynı zamanda kamu malı kabul edilen cami, hastane gibi yapıların bakımına da harcanmıştır. Bu bakımdan günümüzde ki vakıf ve sosyal işlere benzetilebilir.¹⁶⁴

Çalışmamızın bu bölümünde Endülüs Emevî Devleti'nin siyasî hayatına ve idarî kurumlarına yer verdik. Müslümanların Endülüs'e 93/711 yılında başlattıkları fetih hareketi sonucu burada uzun bir süre hüküm süren Endülüs Emevî Devleti ortaya çıkmıştır. Siyasî hayatını bir bütün halinde incelememize rağmen bizim konumuzun sınırları 139-422/756-1031 yılları arasındır.

Ayrıca hâciblik kurumunun idarî kurum altında bir vazife olmasından dolayı yine bu bölümde diğer idarî kurumları da inceledik. Bu kurumlar hâciblik haricinde hükümdarlık, vezirlik, valilik/sâhibü'l-medîne, saray kâtibliği, posta hizmetleri ve hazinedir.

---

¹⁶³ el-Makkâri, *The History of Mohammedan Dynasties in Spain*, 1840, 1/110-111.

¹⁶⁴ Hasan, *Târîhu'l-İslâm es-siyâsî ve'd-dînî ve's-sekâfî ve'l-ictimâ'î*, 2/290-291.

İKİNCİ BÖLÜM

ENDÜLÜS EMEVÎ DEVLETİNDE HÂCİBLİK KURUMU

Endülüs Emevî Devleti 139/756 yılından 422/1031 yılında yıkılıncaya kadar Endülüs'te hüküm sürmüş bir devlettir. Yaklaşık üç asırlık bir devri kaplayan bu devlet kurduğu medeniyetle diğer devletleri etkileyen, günümüze kadar da uzanan bir tarihî miras bırakmıştır. Her devlette olduğu gibi devletin belli başlı organları bulunmuş olup, yönetimi belirli kurallara bağlanmıştır.

Hâciblik kurumu da Endülüs tarihinde önemli bir yer tutmakta olup bulunduğu konum dolayısıyla mühim bir vazifedir. Araştırmamızın başından itibaren bu konunun daha iyi anlaşılabilmesi adına hâcibliğin kelime anlamını, hâciblerin görev tanımını ve Endülüs'ten önceki İslâm devletlerinde geçirmiş olduğu süreci incelemiştik. Nitekim az önce aktardığımız bilgiler doğrultusunda hâciblik kurumunun günümüzde özel kalem müdürlüğüne benzetilebileceğini aktarmıştık. Ancak bu makamın Endülüs Emevîleri'ne geldiğinde farklı bir boyutta olduğunu tespit ettik. Endülüs'te hâcibe verilen anlam ve görevler tamamen değişmiş, konumu halife'nin hemen altında olup önemli bir mevki haline gelmiştir. Bu bakımdan bu dönemde görev yapan hâcibler Şark-İslâm dünyasındakinden farklı olarak günümüzdeki başbakan mesabesinde olmuştur.

Elbette bu üç asırlık zaman diliminde konumu her daim aynı kalmamış, bazı durumlarda hâcib atanmayarak bu mevki boş bırakılmış, bazı durumlarda hâcib adeta halife gibi davrandığı için bu mevkinin önemi artmıştır. Çalışmamızın bu ikinci bölümünde, bütün bu süreçleri ayrıntılı bir şekilde inceleyerek Endülüs Emevîleri'nde hâciblik kurumunun değerini doğru bir zemine oturtmaya çalışacağız.

2.1. Hâciblik Kurumunun Oluşumu ve Süreci

Bu kurum, 139/756 yılında Abdurrahman b. Muâviye tarafından kurulan Endülüs Emevî Devleti'nde başlangıçtan itibaren bulunmuştur. Kaynaklar I. Abdurrahman ed-Dâhil'in kendisine hâcib tayin ettiğini ve emîrliği süresince beş hâcibi olduğunu aktarmıştır. Nitekim bu hâciblerin isimleri de, Temmâm b. Alkame, Yûsuf b. Buht, Abdülkerîm b. Mehrân, Abdülhamîd b. Muğis ve Mansûr Fettâh olup sırasıyla

göreve getirilmişlerdir.¹⁶⁵ Ancak her ne kadar hâcibler devletin kurulmasından itibaren tayin edilmişlerse de bu dönemde onların görevlerinin ve konularının tam anlamıyla belirlenmiş olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu dönemde atanan hâcibler çoğunlukla yapılan seferlerde komutan olarak görevlendirilmişlerdir. Örneğin I. Abdurrahman hâciblerini birçok sefere göndermiştir. Bütün bunlara ayrıntılı olarak ileride hâciblerin hayatından bahsedeceğimiz kısımda değineceğiz.

Hâcibin kurumsal olarak Endülüs'te ortaya çıkması ise II. Abdurrahman devrine denk gelmiştir. Günümüz araştırmacılarından Mehmet Özdemir, hâciblik makamının II. Abdurrahman'a kadar ki olan süreçte bir protokol memurluğundan ibaret olduğunu söylemektedir. Nitekim hâciblik, Emevî ve Abbâsî devletlerinde bu şekilde kabul edilmiş olup hükümdarın huzuruna çıkacak kişiye öncesinde eşlik eden, onu hükümdara takdim eden biri olarak protokol memuru şeklinde görevlendirilmiştir. Ancak Özdemir, II. Abdurrahman döneminde bu mevkinin protokol memurluğundan çıkarılarak Abbâsîlerde yer alan vezirlik konumuna denk hale getirildiğini kaydetmiştir.¹⁶⁶

II. Abdurrahman, emîrlik makamına geldiğinde devletin idarî alanında bir takım düzenlemelere gitmiştir. Yaptığı düzenlemeler sonucu her bir işe bir vezir tayin etmiş, vezirlerin başına da bir hâcib atamıştır. Bu yeni düzenleme ile hâcib, devlette halifenin ardından en yetkili kişi olarak kabul edilmiştir. Böylece hâciblik, bu dönemden itibaren görevleri belirlenmiş idarî bir kurum olarak Endülüs Emevî Devleti'nde önemli bir konum halinde yerini almıştır.¹⁶⁷

Bu yeni düzenleme ile hâcibin statüsünün yükseltilmiş olması bu makamın kıymetini artırmıştır. Öyleki vezirler arasında hâcib seçilmek için bir rekabet ortamı oluşmuştur. Örneğin II. Abdurrahman'ın hâcibi Abdülkerîm b. Muğîs'in vefat etmesi ile birlikte hâciblik mevkisi boş kalmış olup vezirler arasında bu mevki için bir yarış

---

¹⁶⁵ İbn İzârî el-Merrâkûsî, *El-Beyânü 'l-Muğrib fî ahbâri 'l-Endelüs ve 'l-Mağrib*, 2009, 2/48; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-Makkârî, *The History of Mohammedan Dynasties in Spain*, çev. Pascual de Gayangos (London: W. Hughes Allen and Company, 1840), 2/91. Makkârî Abdülhamîd'in ismini Abdurrahman b. Muğîs olarak vermiştir.

¹⁶⁶ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 125.

¹⁶⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, 1/487; el-Makkârî, *Nefhu 't-tîb*, 1/216.

başlamıştır. Hatta II. Abdurrahman bu sebeple bu makama bir süre kimseyi atamamıştır.¹⁶⁸

Hâciblik kurumu bu derece önemli ve yüksek statüye sahip bir mevki iken zaman zaman atama yapılmadığı da olmuştur. Örneğin, Emîr Muhammed b. Abdurrahman döneminde bu makam askıya alınmıştır. Emîrliğinin ilk başlarında İsa b. Hasen b. Ebî Abde hâcib olarak görevlendirilmiş ancak ondan sonra kimse bu makama getirilmemiştir. O dönem hâcibin görevlerini veziri Hâşim b. Abdülazîz yerine getirmiştir.¹⁶⁹ Bu durumun sebebi olarak hâciblere verilen yetkilerden ötürü bazı durumlarda hâcibin tehlike arz edebildiği ve bu nedenle Emîr tarafından boş bırakıldığı ileri sürülmüştür.¹⁷⁰

Yine hâciblik makamının ileriki zamanlarda da uzun bir süre boş bırakıldığını görmekteyiz. Emîr Abdullah b. Muhammed, hâcibi Saîd b. Muhammed es-Selîm'i azlettikten sonra emirliği boyunca bu mevkiye bir daha görevlendirme yapmamıştır.¹⁷¹ Hatta bu sürenin otuz yılı bulduğu da olmuştur. Nitekim Halife III. Abdurrahman, hâcibi Mûsâ b. Muhammed b. Nusayr'ın vefat etmesiyle birlikte halifeliğinin sonuna kadar bu mevkiyi boş bırakmıştır.¹⁷²

Ancak bu hâciblik makamı daha sonralarda yine önem kazanmış ve başa geçen halife eğer yetkili değil ise bu makamın etkisi ortaya çıkmıştır. Âmirî ailesinin durumu bu konunun en güzel örneğidir. II. Hişâm'ın çocuk yaşta halife olması hâcib İbn Ebû Âmir'in nüfuzunu artırmıştır. Adeta bir halife gibi davranan hâcib, devletin hükümdarı mesabesinde yetkilere sahip olmuştur. Kendisinden sonra gelen oğulları da aynı şekilde davranmışlardır.¹⁷³ Ancak 399/1008 yılında hâcib Abdurrahman b. Mansûr'un görevden alınmasıyla hâciblik makamı yine eski haline dönmüştür. Bu yıldan itibaren 422/1031 yılına kadar ki geçen süreç içerisinde devlet siyasî açıdan çalkantılı bir dönemden

---

¹⁶⁸ İbnü'l-Kûtiyye, *Tarihu iftitâhi 'l-Endelüs*, 78; Hugh Kennedy, *Muslim Spain and Portugal: A Political History of al-Andalus* (London-New York: Routledge, 2014), 44-45; el-Halef, *Nazmü hükmi 'l Emeviyyîn ve rusûmihim fi 'l-Endelüs*, 1/418.

¹⁶⁹ el-Halef, *Nazmü hükmi 'l Emeviyyîn ve rusûmihim fi 'l-Endelüs*, 1/419.

¹⁷⁰ Küskü, *Endülüs Emevî Devleti İdari Yapısı (756-1031)*, 114-115.

¹⁷¹ İbn İzârî el-Merrâküşi, *El-Beyânü 'l-Muğrib fî ahbâri 'l-Endelüs ve 'l-Mağrib*, 2009, 2/151.

¹⁷² İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü 'l-hulleti 's-siyerâ*, 1985, 1/233.

¹⁷³ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 126.

geçmiştir. Yönetimin sürekli el değiştirmesi hâcibleri de etkilemiş, bu kısa süre de birçok hâcib göreve getirilmiştir.

Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılmasıyla yerine gelen Mülûkü't-Tavâif döneminde her bir hükümdar kendisi için hâcib ünvanını da kullanmıştır. Ancak sonrasındaki Murâbitlar ve Muvahhidler döneminde hâciblik önemini yitirmiştir.¹⁷⁴

Sonuç olarak Endülüs'te hâcibler I. Abdurrahman döneminden (756-788) itibaren mevcut olup, II. Abdurrahman tarafından kurumsal bir yapıya kavuşturulmuştur. Devletin yıkılışına kadarki olan süreçte de bazen bu makam boş bırakılmış bazen de adeta halifenin yerini almıştır.

2.2. Hâcibin Tayini ve Özellikleri

Endülüs Emevî Devleti'nde hâcibte bulunması gereken özellikler ve hâcib tayininde ne gibi kriterlerin esas alındığını incelediğimizde bu durumun belirli kanunlara bağlanmamış olduğunu görmekteyiz. I. Abdurrahman, Endülüs'e girmesinde kendisine yardım etmiş ve kendisine sadık davranan kişileri devleti kurduktan sonra çeşitli görevlere getirmiştir. Bunlardan olan Temmâm b. Alkame ve Yûsuf b. Buht hâcibi olarak görev yapmışlardır. Bazı emîrlere kendilerinden önce babalarının döneminde de görev yapan hâcibleri görevde bırakmıştır. Bu bakımdan ilk olarak güvenilir olmalarından dolayı seçilmiş olduğunu söyleyebiliriz. İlk dönemlerde de bu şekilde bir atama yapılmış olup genel olarak baktığımızda şu özellikleri sayabiliriz: Adalet, iffet, dürüstlük, ilmî birikim, cesaret, tevazu ve cömertlik vb.¹⁷⁵ Yine başka bir detayda hâciblerin genel olarak vezirler arasından seçilmiş olmasıdır. İhtiyaç dâhilinde devletin bünyesinde vazifeli olan birçok vezir arasından biri, hâciblik makamına yükseltilmiştir.

Ancak her devlette olduğu gibi Endülüs Emevî Devleti'nde de her zaman bu kriterlerin dikkate alınmış olduğunu söyleyemeyiz. Hâcibler arasında işin ehli, liyakatli kişiler göreve getirilmiş olsalar da Abdurrahman b. Mansûr gibi bu görevin ehli olmayıp makamı işgal edenler de olmuştur. Nitekim o da yetkilerini kötüye kullanarak halifelik konumuna gözünü dikmiştir.

¹⁷⁴ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 126.

¹⁷⁵ Vehrânî, *el-hicâbetü bi'l-endelüsi fi'l-ahdi'l-emeviyye*, 92; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 127.

Tayin edilen hâciblerin neseblerine baktığımızda ise Makkarî bu göreve getirilen kişilerin soylu ailelerden seçildiğini belirtmiştir.¹⁷⁶ Endülüs'te çeşitli etnik unsurlardan oluşan bir toplum bulunmaktaydı. Bunlar Araplar, Berberîler, Saklebîler, Sudanlılar, İspanyollar ve Yahudiler idi. Bunların arasından hâciblik görevine getirilenler ise ikisi Berberî, ikisi de Saklebî olmak üzere geri kalanları Araplar ve emîr/halifeye sadık kişilerden oluşan Mevâlîler olmuştur. Mevâlîler, Arap olmayan müslümanlardan olup köle iken efendileri tarafından azat edilmiş olan kimselerdir. Endülüs'te bulunan mevâlîler Emevî hanedanına bağlı, onlara sâdık olan kişiler idi. Onlar hâcib olarak atanmakla sınırlı kalmayarak devletin çeşitli kadrolarında da tercih edilmişlerdir. Örneğin vezir, kâtip, komutan gibi birçok vazifeler onların atandığı kurumlar olmuştur. Benû Muğîs, Benû Abde, Benû Şüheyd ve Benû Hudayr bu ailelerden olup genelde Endülüs Emevî Devleti'nin kurulmasından önce veya o esnada Endülüs'e yerleşen ailelerdir. Örneğin Benû Muğîs Endülüs'ün fethinde Târik b. Ziyâd ile birlikte buraya gelmiştir.¹⁷⁷ Yûsuf b. Buht ise Endülüs'e valiler döneminde iken gelerek buraya yerleşmiştir.

Mevâlî dışında diğer etnik unsurlardan da örnek verecek olursak II. Abdurrahman döneminde hâcib olan Süfyan b. Abdirabbih, Berberîlerin Masmûde kabilesine mensup olup bu göreve getirilenler arasındadır.¹⁷⁸, II. Hakem ve II. Hişam döneminde hâcib olan Ca'fer b. Osman el-Mushafî Berberî iken, II. Hakem döneminde görev yapmış olan Ca'fer b. Abdurrahman es-Saklebî ise Saklebîlerden idi. Saklebîler Slav asıllı köleler olup Avrupa'nın çeşitli yerlerinden Endülüs'e getirilmişlerdir.¹⁷⁹ Son olarak Araplardan da hâciblik görevine getirilenler olmuştur. III. Abdurrahman döneminde görev yapan Âmirî ailesi Arap olup bu aileden üç kişi hâciblik görevini yerine getirmiştir.

Hâciblerin çoğunlukla mevâlîden seçilmiş olması baktığımız zaman Doğu Emevîleri'nin uygulamış olduğu arabiyye politikasına ters düşmüş görünmektedir. Emevî devleti hâkim olduğu dönemde arapları diğer ırklara üstün görmüş olup devlet kademelerinde Araplar'ı görevlendirmişlerdir. Ancak Endülüs Emevî Devleti'nde bu

¹⁷⁶ el-Makkârî, *The History of Mohammedan Dynasties in Spain*, 1840, 1/103.

¹⁷⁷ Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, 62.

¹⁷⁸ Ebû Muhammed Ali b. Ahmet b. Saîd el-Endelüsî İbn Hazm, *Cemheratu ensâbi'l-arab* (Kahire: Şirketü Nevâbiği'l-Fiker, 2009), 500.

¹⁷⁹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 21.

durum değişmiş olup başta hâciblik kurumu olmak üzere kurumuna özel olmayıp diğer etnik unsurlardan birçok kişi de idarî, askerî ve diğer alanlarda görevlendirilmişlerdir. Öyleki Endülüs Emevîleri, Doğu Emevî devletinin aksine Araplar'dan ziyade mevâlîleri görevlendirmeyi tercih etmişlerdir. Onların vezir, kâtip, hâcib, komutan gibi birçok önemli vazifede tercih edilmiş olmaları ilk olarak sadık bireyler olmalarından dolayıdır. Nitekim Endülüs Emevî Devlet'i kurucusu Abdurrahman b. Muâviye, bağımsız bir devlet kuracağında ilk olarak; güvenebileceği ve kendisine yardım edebileceğini düşündüğü mevâlîlerden destek istemiştir. Çalışmamızın siyasî hayatında da değindiğimiz gibi hizmetçisi Bedr, Endülüs'e geçerek orada daha önce doğudan gelip yerleşmiş olan mevâlî ailelerinden yardım istemiştir. Devletin kurulmasından sonra yine Abdurrahman b. Muâviye, etrafındaki insanları güvenebileceği ve kendisine sadâkat gösterebilecek kimselerden seçmiştir. Ve bunlarda elbette ki mevâlîlerden olmuştur.¹⁸⁰ İlerleyen zamanlarda ise, örneğin III. Abdurrahman'ın Araplar yerine diğer etnik unsurlardan kimseleri göreve getirmesi, Arap egemenliğini azaltmak ve onların kendi aralarında kutuplaşmasını önlemek için olmuştur. Nitekim Halife toplumun ayrışmasını istememiş, herkesi tek bir ümmet haline getirerek Endülüs halkına Endülüslülük şuurunu aşılamağı istemiştir.¹⁸¹

Hâciblerden göreve gelenler arasında kendisinden sonra oğulları da bu göreve getirilen aileler olmuştur. Adeta halifelikte olduğu gibi hâciblerde de babadan oğula geçen bir sistem bu dönemde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Abdülvâhid b. Muğîs vefat ettikten sonra oğulları da bu görevi yerine getirmişlerdir. Yine İbn Ebû Âmir, kendisinden sonra oğlunu veliaht tayin etmiştir.

Ayrıca bütün bu hâcib tayinlerine baktığımızda hâciblerin bu göreve atandıktan sonra azledildikleri de olmuştur. Ancak bunların sebebi çoğunlukla açıklanmamıştır. Böyle bir durum olsa da genel olarak görev yapan hâcibin vefat etmesi ile göreve yeni birisinin getirilmiş olduğunu da söyleyebiliriz.

---

¹⁸⁰ Hakkı Dursun Yıldız (ed.), *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1988), 4/118; Hugh Kennedy, "The Muslims In Europe", *The New Cambridge Medieval History*, (1995), 160-161.

¹⁸¹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 19.

2.3. Hâcibin Protokoldeki Yeri

Devlet yönetiminde emîr/halifeden sonra gelen hâcibler elbetteki konumlarından dolayı ön planda yer almışlardır. Bunun örneklerinden biri de elçilerin kabul edildiği törenlerdir. Devlet yönetiminin Halife Nâsır'da olduğu 320/932 senesinde, ağırlanmış olan bir heyette kabul esnasında halifenin yanına oğulları sıralanmış, daha sonrada hâcib ve vezirler sıralanmıştır.¹⁸²

Halife Hakem b. Abdurrahman döneminde de bir takım elçiler ağırlandı. 360/971 yılında gelen bir heyetin karşılama sırasında ise salonda tahta oturan halifenin yanına vezirler sıralanmıştır. Sağına hâcibi durmuş soluna da o esnada sâhibü'l-medîne ve vezirlikle görevli olan Ca'fer b. Osman durmuştur. Diğer vezirler de konumlarına göre sıralanmışlardır.¹⁸³ Burada hâciblerin halifeden sonra önemli bir yer aldıkları belirgindir. Protokolde genel olarak halifenin sağ tarafında bulunmuşlardır.¹⁸⁴

Yine bayramlarda halifenin bayramını tebrik etmek için törenler düzenlenmiştir. Bu törende halife tahtına oturur, oturduğu yerin etrafına devlet görevlileri sıralanmıştır. Örneğin Hakem b. Abdurrahman, 361/972 Kurban bayramında bu kutlama için oturmuş ve herkes mertebesine göre sıralanmıştı. Hâcibi Ca'fer b. Osman bu törende halifenin sağında yer almıştır. Yine 362/973 senesinde Ramazan bayramında da insanlar halifenin bayramını kutlamak için toplanmıştır. Burada da Hâcib Ca'fer onun sağına oturmuştur. Geri kalanlarda mertebelerine göre sıralanmıştır.¹⁸⁵

Bir diğer durum da vezirlerin halifenin yanına devlet işlerini görüşmek için geldiklerinde ortaya çıkmıştır. Böyle durumlarda hâcib onların başkanlığını yapar, halifenin huzuruna geldiklerinde önce hâcib halifeyi selamlardı. Daha sonra diğer vezirler halifeyle selamlaşır. Ve yine hâcib vezirlerin adına da konuşan kişi olurdu. Onları temsilen halife ile konuşması onun protolde yerini açıkça belirlemektedir.

Devletin ilerleyen yıllarında devlet işlerinin görüşülmesi için her gün toplantılar düzenlenmiş olup bu toplantı da hâcibin konumu önemli bir yer tutmuştur. Vezirlerin toplanmış olduğu bu mecliste her biri için bir minder bulunmuştur. Her bir vezirin

¹⁸² el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/367.

¹⁸³ Vehrânî, *el-hicâbetü bi'l-enderüsi fi'l-ahdi'l-emeviyye*, 124.

¹⁸⁴ Vehrânî, *el-hicâbetü bi'l-enderüsi fi'l-ahdi'l-emeviyye*, 127.

¹⁸⁵ Vehrânî, *el-hicâbetü bi'l-enderüsi fi'l-ahdi'l-emeviyye*, 126-127.

oturacağı yer soylarına ve görevlerinin mahiyetine göre belirlenmiştir. Hâcibin minderi diğer vezirlerden biraz yüksekte yer almıştır. Ve aynı zamanda kendisinin minderi saf ipekten yapılmış iken vezirlerin minderi keten kumaştan yapılmıştır.¹⁸⁶Bu uyulması gereken bir kural olarak belirlenmiştir. Çünkü emîr/halifeden sonra en yüksek rütbeli kişi olan hâcibin minderinin, diğerlerinden hem daha yüksekte yer alması hem de daha pahalı olması gerekirdi. Diğer vezirlerde belirttiğimiz gibi neseblerine ve önemlerine göre sıralanmışlardır.

Emîr Muhammed b. Abdurrahman, Şamlı mevâlîleri diğerlerinden üstün tutmuş ve her zaman Şamlı mevâlîleri idarî makamlara getirmeyi tercih etmiştir. Oğlu Emîr Abdullah'ta babasının yolunu izlemiş ve yine onları diğerlerine tercih etmiştir. Onun emirliği döneminde İsa b. Ebî Abde ve Mûsâ b. Muhammed b. Hudayr vezirlik görevine getirilmişlerdir. Mûsâ b. Muhammed b. Hudayr, Benû Hudayr ailesine mensup olup bu aile doğudaki Emevî ailesinin mevâlîsi idi ve bu bakımdan Şamlı sayılmıştır. Dolayısıyla onun minderi İsa b. Ebî Abde'den daha yüksekte yer almıştır. İsa b. Ebî Abde ise Benû Abde ailesine mensuptu. Ve bu aile de Emevî halifesi Velid b. Abdümelik'in mevâlîsi olan Muğîs er-Rûmî'nin mevâlîsiydi. Muğîs er-Rûmî, Endülüs'ün fethinde buraya yerleştiğinden dolayı Ebû Abde ailesi beledlilerden kabul edilmiştir. Ve bu nedenle onun meclisteki minderi daha alçakta yer almıştır. Buna itiraz etmiş olan İsa b. Ebî Abde minderinin Mûsâ'dan daha yüksekte olmasını istemiştir. Ancak Emîr Abdullah babasından kalan bu geleneği bozmamış ve onun isteğini yerine getirmemiştir. Hâlbuki İsa'nın babası olan Ahmed b. Ebî Abde, emîrin önemli komutanlarından biri olup ona yardımcı olmuş bir zat idi. Ancak bu oturma düzeninde ehliyet ve liyakatten ziyade nesebe dayalı bir sistem takip ettikleri için bu durum dikkate alınmamıştır.¹⁸⁷

II. Hişâm döneminde hâciblik görevine getirilmiş olan Cafer el-Mushafî'nin de mecliste oturmuş olduğu minderi daha yüksekte yer almıştır. Ancak o, diğer vezirlerin muhabbetini kazanmak adına yıllardır takip edilen geleneği bozmuştur. Minderini

¹⁸⁶ İbn Bessâm, *ez-Zâhire fî mehâsini ehli'l-Cezâire*, 7/59; el-Halef, *Nazmü hükmi'l Emeviyyîn ve rusûmihim fî'l-Endelüs*, 1/421.

¹⁸⁷ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/120-121; Vehrânî, *el-hicâbetü bi'l-endelüsi fî'l-ahdi'l-emeviyye*, 161-162.

onlarla aynı seviyeye getirmiş ve kumaşını da ipek yerine vezirlerinki gibi keten kumaşa değiştirmiştir.¹⁸⁸

2.4. Hâcibin Görevleri

Endülüs Emevî Devleti, Batı'da bir müslüman devleti olarak ortaya çıktığında devletin idarî, askerî ve diğer konularda belirli bir düzene ihtiyacı olmuştur. Devletin kurulduğu tarihte doğuda da Abbâsî Devlet'i hüküm sürmekteydi. Abbâsî Devleti'nde ise bu bakımdan düzenli işleyen bir sistem vardı. Bu durumda Endülüs Emevî'lerinin idarî alanda Abbâsîleri örnek almalarına neden olmuştur. Nitekim II. Abdurrahman, devletin idarî kadrosunu düzenlerken Abbâsîlerde uygulanan bazı sistemleri örnek almıştır. Örneğin, vezirlerin her gün sarayda toplanarak ülke işlerini görüşmesi, herbirinin kendisine ait dairesinin bulunması ve bu dairelerde işlerini yürütmeleri Abbâsîler'den geçen uygulamalardan olmuştur.¹⁸⁹

Burada konuyu daha iyi anlayabilmek adına Abbâsîler'deki vezirlik uygulamasına kısaca değinmemiz gerekir. Çünkü araştırmamız sonucunda Endülüs'teki hâcibin, Abbâsîler'deki tevfiz vezirliği ile aynı konumda olduğu ortaya çıkmıştır. Nitekim Endülüs'te hâcib, günümüzde başbakan mesabesinde bir görev kabul edilirken Abbâsîlerde de tevfiz vezirliği başbakan mesabesinde kabul edilmiştir.¹⁹⁰ Bu bakımdan Endülüs'teki hâciblerin görev tanımını daha doğru yapabilmek için tevfiz vezirlerinin görev ve yetkilerine kısaca değinmemiz yerinde olacaktır. Aynı zaman da yukarıda belirttiğimiz gibi idarî kadroların düzenlenmesi Abbâsîler örnek alınmıştır. Ve dolayısıyla idarî kadroda yer alan vazifelerin görev alanları bakımından benzerlik göstermesi olağan bir durumdur.

Abbâsîlerde iki türlü vezir bulunmuştur. Bunlar tevfiz ve tenfiz olup ikisinin de yetkileri farklı olmuştur. Tenfiz vezirleri sayısı sınırlı olmayıp günümüzde bakanların konumunda olan vezirlik olarak kabul edilmiştir. İşleri yürütmekle görevli olup bu göreve getirilen kişilerin doğru sözlü, zeki, hafızası kuvvetli olması gibi birçok şartın

¹⁸⁸ İbn Bessâm, *ez-Zâhire fî mehâsini ehli'l-Cezîre*, 7/59.

¹⁸⁹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasî Tarih)*, 97.

¹⁹⁰ Ahmet Güzel, *Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İdari Yapı: Dört Halifenin Devlet Yönetimi* (Konya: Nüve Kültür Merkezi Yayınları, 2011), 66.

bulunması gerekmektedir. Kendilerine verilen görevleri yerine getiren tevîz vezirleri bir bakıma Endülüs'teki vezirlere benzediğini rahatlıkla söyleyebiliriz.¹⁹¹

Tevîz veziri ise tam yetkili vezir olup halifeden sonraki en önemli rütbeye sahip olmuştur. Bu vezirler, nâib olarak halife tarafından görevlendirilmişlerdir. Halifeyle idareciler arasında bir vasıta olan tevîz vezirinin yetkileri geniş olup kısaca görevleri şu belirlenmiştir:

- İdareci tayin etmek ve azletmek
- Mezâlim mahkemelerine başkanlık yapmak
- Ordunun başında sefere çıkmak veya komutan tayin etmek vs.

Abbâsîler'de tevîz vezirleri sadece bir tane olurdu.¹⁹² Bu bakımdan Endülüs'teki hâcibe benzetilebilir. Çünkü Endülüs'te de vezirler birden fazla olurken hâcibler tek olarak tayin edilmiştir. M. Fuat Köprülü, Endülüs'te hâcibin doğudaki vezirliğe tekâbül ettiğini şu sözlerle ifade etmektedir: “Hâlbuki Endülüs Emevîleri'nde, bilhassa X. asırda, hâcib kelimesinin, mâbeynci mânasını tamamıyla bırakarak, Şark İslâm devletlerindeki vezire tekabül eden bir mâna aldığını; yani mülkî idârenin başında bulunup, hükümdarın emri ile onun bütün salâhiyetlerini temsil eden yani askeri idareyi ve bütün eyâletler teşkilatını da nüfuzu altında bulunduran en büyük emîre hâcib denildiğini görüyoruz.”¹⁹³

Fransız oryantalist Levi Provençal de bu iki vazifenin birbirine benzediğine dair benzer bir tespit yapmıştır. Endülüs'teki hâcib ile Abbâsîler'deki vezirin görevinin aynı olduğunu, özellikle bunun 206/822 yılından sonra böyle olduğunu vurgulamıştır. Ona göre bu iki görevli, emîr ya da halifenin yerine hükümet işlerini yöneterek merkezî yönetimi ve orduyu doğrudan denetlemiştir. Abbâsî devletinde vezir nasıl halifeden sonra en önemli kişi ise hâcibte Endülüs'te aynı şekilde olmuştur.¹⁹⁴

Endülüs'e gelince hâciblerin görevleri zamanla değişiklik göstermiştir. Örneğin I. Abdurrahman hâciblerini daha çok komutan olarak görevlendirmiştir. Veya İbn Ebû Âmir, halifenin yerine hareket ettiğinden birçok yetkiyi kullanmıştır. Bazı görevler

---

¹⁹¹ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *Ahkâm-Sultaniye*, çev. Ali Şafak (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1976), 30-32; M. Ziyaeddin Rayyıs, *İslamda Siyasi Düşünce Tarihi*, çev. İbrahim Sarmış (İstanbul: Nehir Yayınları, 1995), 243-245.

¹⁹² el-Mâverdî, *Ahkâm-Sultaniye*, 29-30; Rayyıs, *İslamda Siyasi Düşünce Tarihi*, 245-248.

¹⁹³ M.Fuad Köprülü, “Hâcib” (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 5/30.

¹⁹⁴ E. Lévi-Provençal, *Histoire de l'Espagne Musulmane* (Paris: Maisonneuve & Larose, 1953), 3/19.

değişiklik arz etse de Endülüs Emevî Devleti'nde hâciblerin görevleri için genel bir maddelendirme yapılabilir.

2.3.1. Halifenin Yanına İzinsiz Girilmesini Engellemek

Hâcibe verilen bu görev için, İbn Haldûn Mukaddimesi'nde Endülüs'te hâcibliği anlatırken şöyle demiştir: “ Endülüs Emevî Devleti'ne gelince; Bunlarda hâcib, (kapu ağası) avamında havassında sultanın katına (müsaadesiz) girmelerini önler, sultanla vezirler ve bunların madudunda bulunan zevat arasında aracılık (mâbeyncilik) yapardı.”¹⁹⁵

İbn Haldûn'un bu değerlendirmesine göre hâcib, diğer devletlerde de olduğu gibi daha çok kapıcı mânâsında olmuştur. Vezirler ile emir/halife arasında aracılık yapan hâcib ilk başlarda bu şekilde görevlendirilmiş iken daha sonra farklı görevler içeren bir vazife haline gelmiştir. Muhtemelen hâciblik kurumu günümüz başbakanlığına benzer sisteme II. Abdurrahman'ın yapmış olduğu düzenleme ile kavuşmuştur.

2.3.2. Halife ile Vezirlerin Arasında İletişimi Sağlamak

II. Abdurrahman, idari birimlere getirmiş olduğu yeni düzenlemelerle vezirlerin başına bir hâcib tayin etmiştir. Ve bu hâcibi de kendisi ile vezirler arasında bir aracılık olarak belirlemiştir. Vezirlerin her birine ayrı bir oda tahsis edilmiş olup onlar bu odalarda devlet işlerini yürütmüşlerdir. Ve bu süreçte topladıkları raporları, hâcibe iletmişler, hâcib de bunları emîr/halifeye aktarmıştır.¹⁹⁶

Bu durum bazı zamanlara göre değişiklik göstermiştir. Örneğin, II. Abdurrahman döneminde, hâcib bazen tek başına bazen de yanında vezirler olduğu halde emîr/halifenin huzuruna çıkarak ona çeşitli meseleleri aktarmıştır. Aynı zamanda Emîr Muhammed'in hâcibi olan İsbâ b. Hasen b. Ebî Abde de yanında vezirler olduğu halde Emîr ile görüşmeye gitmiştir.¹⁹⁷

¹⁹⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, 1/488.

¹⁹⁶ İbnü'l-Kûtiyye, *Tarihu İftitâhi'l-Endelüs*, 77; el-Abbâdî, *Dirâsât fî tarihi'l-Mağrib ve'l-Endülüs*, 274-275; Kennedy, *Muslim Spain and Portugal*, 44-45.

¹⁹⁷ İbn Hayyân, *el-Muktebes min enbâ'i ehli'l-Endelüs*, 152-153.

Abdullah b. Muhammed döneminde ise yeni bir iletişim aracı olarak yazı yolu ile de halifeye ulaşım sağlanmıştır. Vezirler görevlendirildikleri alanla ilgili çalışmalarını sürdürürken karşılaştıkları herhangi bir sorunu ise kartlara yazmışlardır. Bu kartlar hâcib vasıtasıyla emîre ulaştırılmıştır. Öyleki, bir keresinde vezirlerden biri bu karta önemsiz bir sorun yazmıştı. Bunun üzerine emîr de kartın arkasına daha önemli şeylerle uğraşmasını bildiren bir yazı göndermiştir.¹⁹⁸

2.3.3. Bakanlar Kurulunun Başkanlığını Yapmak

Endülüs Emevî Devleti'nde, devlet işlerinin görüşüldüğü ve karara bağlandığı bir meclis bulunmuştur. Bu mecliste hâcib, vezirlerin başı olarak kabul edilmiş ve vezirlerin işlerini denetlemekle yükümlü olmuştur. Vezirler devlet işlerini düzenli olarak burada toplanıp konuşmuşlardır. Hatta bu toplantılara bazen emîr/halife de katılmıştır. Ancak onun bu toplantılara katılmadığı dönemlerde hâcib onun nâibi olarak bu toplantıların başkanlığını yürütmüştür. Burada çeşitli kararları alan ve vezirleri de yönlendiren kişi hâcib olmuştur.

Hâcibin vezirlerle toplanmış olduğu bu meclis, Endülüs'te tek meclis değildi. Emîr/halifenin başkanlığında toplanan bir başka meclis daha vardı ki bu meclise Endülüs'te *şûra meclisi* ismi verilmiştir. Bu mecliste ise hükümdarın başkanlığında toplanan devlet büyükleri ile Benû Ümeyye ailesinden olan valiler burada devlet işlerini görüşmüşlerdir.¹⁹⁹

2.3.4. Heyetleri ve Yabancı Elçileri Kabul Etmek

Yukarıda protokol başlığı altında da incelediğimiz gibi hâcibler sarayda kabul edilen elçileri karşılama da halifenin sağında yer almışlardır. Nitekim Mûsâ b. Muhammed b. Hudayr, halife Nâsır'ın hâcibi olup gelen heyetler ve elçiler karşılırken halifenin yanında yer almıştır. Aynı zamanda şurta gibi başka görevlere de²⁰⁰ getirilmiş olup bu konuya ileride hayatından bahsederken yer vereceğiz

¹⁹⁸ İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fi ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/154; Vehrânî, *el-hicâbetü bi'l-endelüsü fi'l-ahdi'l-emeviyye*, 137.

¹⁹⁹ Hasan, *Târîhu'l-İslâm es-siyâsî ve'd-dînî ve's-sekâfî ve'l-ictimâ'î*, 2/263.

²⁰⁰ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/233.

Kaynaklarda nakledildiğine göre heyet ve elçi kabullerinde hâcib de ayrı bir şekilde bu heyetlerle görüşmüştür. Halife II. Hakem döneminde hâcib olan Ca'fer b. Osman bu heyetler kabul edilirken salonda bulunmuş daha sonra bu heyetleri bizzat kendisi de huzuruna almıştır. Zaten hâcib bu dönemde II. Hakem'den sonra gelen en yetkili isim olduğundan bu konuda da ondan başkasının bu yetkiye sahip olması düşünülemez. Nitekim aktaracağımız hadisede de bu durum ortadadır. 351/962 yılında Asturias - Leon kralı IV. Ordone Halife II. Hakem ile bir antlaşma yapmak ve taht mücadelesinde olduğu I. Sancho'ya karşı yardım istemek için Kurtuba'ya gelmiştir. Bu ziyareti ayrıntılı bir şekilde aktaran Makkarî, II. Hakem'in Ordone'yu ihtişamlı bir şekilde karşıladığını; Ordone'nun salona alındığında kendisinin bir tahtta oturduğunu ve etrafında devlet yetkilerinin sıralanmış olduğunu nakletmiştir. Bu ziyarette IV. Ordone gördüğü ihtişam karşısında hayrete düşerek halifenin huzurundan ayrılmıştır. Ardından IV. Ordone diğer bir salona kabul edilmiş burada da hâcibin huzuruna çıkmıştır. Burada Hâcib Ca'fer ona hil'at giydirmiş ve yanındakileri de ödüllendirmiştir.²⁰¹

2.3.5. Halife'nin Nâibliğini Yapmak

Emîr/halife devleti başkent Kurtuba'dan yönetmiştir. Herhangi bir sefere çıkma durumunda eğer ordunun başında bizzat komutan olacaksa başkentte birini yerine nâib olarak tayin etmiştir. Bu nâib olarak tayin edilen kişi halife yokken onun adına işleri yerine getirerek emri altındaki kişileri yönetmekle yükümlü olmuştur. Emîr Abdurrahman ed- dâhil Yûsuf b. Buht'u yerine vekil bırakırken, Abdurrahman en-Nâsır genellikle Mûsâ b. Muhammed b. Hudayr'ı yerine vekil olarak bırakmıştır. 300/912 ve 301/913 tarihlerinde sefere çıkan halife Mûsâ'yı yerine vekil olarak belirlemiştir.²⁰² Halife 308/920'de çıktığı seferde ise bu defa Mûsâ'yı oğlu Hakem b. Abdurrahman ile birlikte Kurtuba'da vekil olarak bırakmıştır.²⁰³

Bu nâib olarak görevlendirme sadece emir/halifenin başkentten ayrılma durumlarında geçerli olmayıp başka zamanlarda da karşımıza çıkmaktadır. Nitekim II. Hakem hilafetinin son yıllarında felç geçirmiş ve devlet işlerini hâcibi Ca'fer el-Mushafi'ye bırakmıştır. Kaybaktarda yer alan bilgiye göre halifenin nâibi olarak devlet işlerinin başına geçen hâcib, halifeden daha iktisatlı davranmış bir takım tedbirler

²⁰¹ el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/388-393.

²⁰² İbn İzârî el-Merrâkûşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahhâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/160-164.

²⁰³ İbn İzârî el-Merrâkûşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahhâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/176.

almıştır. Örneğin İdrisî veliahtlarının devlete masraf olduğunu düşünerek onların Tunus'a gönderilmelerini emretmiştir. Ayrıca bu sırada halifenin hastalığını fırsat bilen hıristiyanlar da saldırılarına tekrar başlamıştır. Bunun üzerine hâcib, komutan Yahyâ b. Muhammed ile birlikte bir orduyu kuzey bölgelere göndererek burada ki askeri valiliklerin kontrol alınmasını istemiştir.²⁰⁴ Bu olay da görüyoruz ki halife tarafından devlet işlerine vekil kılınan hâcib, halifelik makamında ordu göndermek gibi birçok yetkiye sahip olabilmıştır.

Yine II. Hişâm çocuk yaşta tahta geçtiğinden dolayı hâcibi Ca'fer el-Mushafî ve veziri İbn Ebû Âmir devlet işlerini onun adına yürütmüşlerdir. Daha sonra Ca'fer el-Mushafî nin bulunduğu konumdan uzaklaşmasını sağlayan İbn Ebû Âmir hâciblik makamına getirilmiştir. Bu makamı elde eden İbn Ebû Âmir, halifenin adına adeta bir halife gibi tasarruflarda bulunmuştur. Kendisinden sonra sırasıyla hâcib olan oğulları Abdümelik ve Abdurrahman da babaları gibi hareket etmişlerdir.

2.3.6. Diğer Görevlilere Uyarılarda Bulunmak

Bedr b. Ahmed, en-Nâsır tarafından muhtesib olarak görevlendirilmiştir.²⁰⁵ Muhtesip, emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker prensibi gereği kamu düzenini korumakla görevli olan kimsedir.²⁰⁶ Bedr b. Ahmed de bu görev dâhilinde herhangi yanlış bir uygulama gördüğünde onu düzeltme yoluna gitmiştir. Nitekim bu bağlamda o dönemde görev yapan bir kadının verdiği karara karşı uyarıda bulunmuştur. III. Abdurrahman devrinde devletin idaresi altında bulunan zimmî halk ile bir antlaşma yapılmış olup yapılan bu antlaşma da onlara verilen haklara oldukça dikkat edilmiştir. Bir rivayete göre yapılan bu antlaşma ile itaat altına alınan bir hıristiyan vardı. Onun da bir cariyesi bulunmaktaydı. Bir gün cariyeye o dönemde görev yapan kadı Esleme b. Abdülazîz 'e giderek müslüman olduğunu ve hıristiyan biri tarafından cariyeye olarak tutulamayacağını söylemiştir. Ve serbest kalmak istemiştir. Bu durumu öğrenen Bedr b. Ahmed ise kadıya bir elçi göndermiştir. Cariyenin efendisinin bir antlaşma dâhilinde itaat altına girdiğini ve bu antlaşmaya uyulması gerektiğini belirtmiştir. Dolayısıyla

---

²⁰⁴ İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, 1988, 1/510; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 4/391-393.

²⁰⁵ İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, 1988, 1/460.

²⁰⁶ Cengiz Kallek, "Hisbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/133.

cariyenin isteğini geri çevirmesi gerektiğini kadıya iletmiştir. Kadı yetkilerine karışıldığını düşünerek hâcibe bir elçi göndermiştir. Ancak hâcib Bedr kadıya tekrar bir elçi göndermiştir. Ve onun görevine karışmak gibi bir maksadının olmadığını ancak ortada yapılan bir antlaşma olduğunu ve bu antlaşmaya göre de o hıristiyana tanınan haklara riayet edilmesi gerektiğini vurgulamıştır.²⁰⁷ Bu antlaşma ile onlara tanınan hakların olduğunu ve kadının da bildiği gibi bu hakların gözetilmesi gerektiğini belirtmiştir. Sonuç olarak kadının Bedr'in sözünü dinleyip dinlemediğini bilmiyoruz ancak bu örnekten de anlaşılacağı üzere hâcib muhtesiblik görevi gereği bir yerde yanlış bir işleyiş veya uygulama gördüğünde ona müdahale ederek doğruya yöneltmeye çalışmıştır.

2.3.7. Komutanlık Yapmak

Endülüs Emevî Devleti'nin ilk kuruluş yıllarından itibaren hâciblerin askerî seferlerde komutan olarak görevlendirildiklerini yukarıda söylemiştik. Birazdan hâciblerin hayatını aktaracağımız bölümde ayrıntılarına değineceğimiz için burada detaylı bilgi vermeyeceğiz. Ancak örnek gösterecek olursak I. Abdurrahman hâcibleri Temmâm ve Yûsuf'u çeşitli seferlere veya isyanları bastırmaya göndermiştir. Yine Benû Muğîs ailesi hâciblikte olduğu gibi komutanlıkta da birçok başarılı seferler gerçekleştirmişlerdir. Bedr b. Ahmed, Nâsır'ın hâcibi olup aynı zamanda komutan olarak da görevlendirilmiştir.

İbn Ebû Âmir ise daha hâcib olmadan komutan olarak seferlere çıkmış, çeşitli başarılar elde etmiştir. Hâcib olduktan sonra da hıristiyanlara karşı birçok sefer gerçekleştiren hâcib, cihada düşkünlüğü ile tanınmıştır. Öyleki çıktığı seferlerde üzerine bulaşan toprağı biriktirmiş ve vefat ettiğinde bunlarla defnedilmek istemiştir.²⁰⁸

²⁰⁷ Muhammed b. Hâris Huşenî, *Kudâtü Kurtuba* (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1994), 156-157; Mehmet Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri (180-320/796-932)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, 1989), 303-304.

²⁰⁸ Lütfî Şeyban, "Endülüs Emevi Hanedanına Karşı Bir İktidar Denemesi: Endülüs Emevileri Hâciblerinden el-Mansûr Muhammed İbn Ebî Âmir(366/976-392/1002)", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 11/3-4 (1998), 22.

2.3.8. Diğer Görevleri

Çağdaş araştırmacılardan M. Abdullah İnân, Endülüs'te hâciblerin görevlerinden bahsederken onların aynı zamanda mezâlîm mahkemelerine de başkanlık yapmış olduğunu söylemektedir.²⁰⁹ Nitekim hâciblik görevi ile benzerlik gösteren Abbâsîler'deki tevîz vezirleri de mezâlîm davalarına bakmışlardır. III. Abdurrahman devrinde hâcib olan Mûsâ b. Hudayr'ın da bu davalara katıldığına dair kaynaklarda rivayetler nakledilmiştir. O bu mahkemelere katılmış ve davaları takip etmiştir. Hatta bu konuda bir eser de te'lif etmiştir.²¹⁰

Hâciblerin diğer görevlerinden biri de halifenin mührünü korumak olmuştur. Emîr/halifenin her birinin bir mührü var olup bu mühürlerle resmî evrakları damgalamışlardır. Bu mühürlerin korunması için güvenilir kişiler seçtikleri aktarılmıştır. Örneğin Hâcib Ebû Ümeyye Abdülgâfir b. Ebî Abde, Emîr Hişâm er-Râzî'nin ve oğlu Emîr Hakem er-Rabzî'nin mühürlerini korumakla görevlendirilmiştir.²¹¹

2.4. Hâciblerin Maaşı

Devlet yönetiminde emîr/halifeden hemen sonra gelen hâcibin bu görev karşılığında ne kadar maaş aldığını da tespit etmemiz gerekir. Kaynaklarda bu konu hakkında farklı bilgiler yer almıştır. Öncelikle verilen bütün farklı rakamları sırasıyla aktarıp daha sonra kanaatimizi belirteceğiz. İlk olarak hâcibin bir kurum haline getirildiği II. Abdurrahman döneminde hâciblerin maaşlarına dair belirli bir miktar kaynaklarda verilmiştir. İbn İzârî'nin el-Beyânü'l-Muğrib kitabında yer alan bilgiye göre o dönemde her bir vezirin maaşı 300 dinardır. Ancak İbn İzârî burada maaşların aylık mı yoksa yıllık mı olduğuna dair bir ayrıntı vermemiştir.²¹² Bu maaşların aylık olduğuna dair bilgiye de İbn Hayyân kitabında yer vermiştir. Onun nakline göre her bir vezirin maaşı aylık 300 dinardır.²¹³ Ve bu vezirler arasında hâcib Abdülkerîm b. Muğîs,

²⁰⁹ İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, 1988, 1/685.

²¹⁰ Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr b. Abdillâh el-Kudâî İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li kitâbi's-sıla*, thk. Abdüsselâm el-Herrâs (Lübnan: Dâru'l-fikri li't-tibâa, 1995), 2/170-171.

²¹¹ Vehrânî, *el-hicâbetü bi'l-endelüsi fi'l-ahdi'l-emeviyye*, 140.

²¹² İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fi ahhâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/80.

²¹³ İbn Hayyân, *el-Muktebes min enbâ'i ehli'i-Endelüs*, 29.

İsa b. Şüheyd, Abdurrahman b. Rüstem'in de isimleri geçmektedir. Hâciblerde başvezir kabul edildikleri için muhtemelen maaşları vezirlere denk yahut daha üstündü.

III. Abdurrahman döneminde ise kendisine *zü'l-vizâreteyn* ünvanı verilen Ahmed b. Abdülmelik b. Şüheyd'in maaşının 80.000 dinar olup masraflarının da 1000 dinara ulaştığı kaydedilmiştir.²¹⁴ Yine hâcib İbn Ebû Âmir'in maaşı hakkında II. Hişâm tarafından hâcib maaşı olan seksen dinara çıkartıldığı kaydedilmiştir.²¹⁵

Bütün bu bilgiler ışığında hâcibin maaşını net olarak ifade etmek pek mümkün görünmemektedir. Ancak bu bilgilerin hangisinin daha makul olduğuna dair kısa bir inceleme yapacak olursak şu sonuca varmaktayız. İlk aktardığımız bilginin kaynağı İbn İzârî'nin *el-Beyânü'l-muğrib* kitabında geçmekte olup II. Abdurrahman döneminde 300 dinar olarak nakledilmiştir. Ancak yine aynı eserde İbn Ebû Âmir'in maaşının seksen dinar olduğu da verilmiştir. Ve bu da II. Hişâm dönemine rastlamaktadır. Bu iki farklı bilgiyi aynı müellifin vermiş olması çelişkilidir. Ancak bu bilgilerden ilkinin tercih etmek bizce daha doğru olacaktır. Çünkü II. Abdurrahman döneminde ülkeye gelen ve bir mûsikişinas olan Ziryâb'a aylık maaş olarak 200 dinar verildiği kaynaklarda yer almaktadır.²¹⁶ Ziryâb'ın maaşının aylık 200 dinar iken devlette halifeden sonra en yetkili kişi olan hâciblerin de maaşının ondan daha fazla olması gerektiği aşikârdır. Bu bağlamda 300 dinar rivayetinin daha makul olduğunu ve İbn Ebû Âmir'in maaşının seksen dinar olduğu bilgisine ihtiyatlı yaklaşmak gerektiğini söyleyebiliriz. Aynı zamanda bir diğer rivayet olan İbn Şüheyd'in maaşının 80.000 dinar olduğu konusuna gelirsek bu rakamın hâcibin maaşı değil de görev yapmış olduğu kurumun bütçesi olması mümkündür. Dolayısıyla bu üç ayrı rivayetin arasında bize en makul görüneni 300 dinar olmuştur. Bu hâcibin maaşı olup aylık olarak kendisine verilmiştir.

Hâciblerin maaşlarının yanı sıra başka yerlerden gelirlerinin de olduğu ifade edilmektedir. Nitekim bunlardan biri de kendilerine gelen hediyeler olmuştur. Örneğin

²¹⁴ el-Makkarî, *Nefhu't-tib*, 1/356.

²¹⁵ İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fi ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/267.

²¹⁶ Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-Makkarî, *Nefhu't-tib min ğusni'l-endelüsi'r-ratib* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1997), 3/125; en-Na'naî, *Târihu'd-devleti'l-Emeviyye fi Endelüs*, 247; Ziryâb, II. Abdurrahman zamanında Bağdat'dan Endülüs'e gelmiş olan bir mûsikişinastır. Burada devlet ricâli tarafından kendisine yoğun bir ilgi gösterilmiş olup Endülüs'e kültürel anlamda birçok yenilik getirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Fazlı Arslan - Fatih Erkoçoğlu, "Ziryâb" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), 44/464.

Hâcib Abdülkerîm b. Muğîs'in kendisine gelen hediyeleri kabul ettiği bize gelen bilgiler arasındadır. Ve yine hâcib Ca'fer el-Mushafi'nin görevinden azledildiğinde kendisine ait birçok malının olduğu kaydedilmiş olup bu da başka yerlerden gelen gelirlerinin olduğunu düşündürmektedir.²¹⁷

2.5. Görev Alan Hâcibler

Kaynaklara bakıldığında Endülüs Emevî Devleti'nde birçok ismin hâcib olarak görev yaptığını görmekteyiz. Bazı dönemlerde hâciblik kurumu kaldırılmış olsa da bu idarî görev her zaman önemli bir yer tutmuştur. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu göreve getirilen kişiler devlet idaresinde halifeden sonra gelen en itibarlı kişiler olmuşlardır. Ayrıca her zaman bu göreve tek kişi olarak atanmışlardır. Kaynaklarda yer alan bilgiler ile Endülüs Emevî Devleti'nde görev yapmış olan hâciblerin isimlerini ve hayatlarını tespit etmeye çalışacağız. Çalışmamızın bazı yerlerinde kısmî de olsa isimleri geçen hâcibler hakkında bilgilerin derlenmesi ile onların görev ve mâhiyetleri daha iyi belirlenmiş olacaktır. Kimi hâcibler hakkında az bilgi bulunsa da ulaşabildiğimiz bilgilerle her birini ayrı birer başlık altında inceleyeceğiz. Kronolojik bir sıra ile aktaracağımız hâciblerin hayatlarını incelenmesi konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

2.5.1. Temmâm b. Alkame

Tam adı Ebû Gâlib Temmâm b. Alkame es-Sekafî olan hâcib, İbnü'l-Ebbâr'ın naklettiğine göre Abdurrahman b. Ümmü'l-Hakem'in azatlı kölesidir.²¹⁸ Suriyeli mevâliden olup Emîr Abdurrahman'ın Endülüs'e girmesinde aktif rol almıştır.

Kaynaklarda yer alan bilgilere göre Abdurrahman b. Muâviye, Şam'dan kaçarak Afrika'ya varmış ve daha sonra da azatlısı Bedr'i Endülüs'e kendisine yardım edilmesi için göndermiştir. Bedr orada efendisi için destek toplamış ve onu almak için bir tekne ile yola çıkmıştır. İçinde on bir kişi ile yola çıkan bu teknede Temmâm b. Alkame de yer almıştır. Sahile vardıklarında Bedr, Abdurrahman b. Muâviye'ye onu destekleyecek kişilerin olduğunu müjdelemiştir. Ardından Temmâm ile birlikte diğer gelenler de

²¹⁷ İbn Saîd el-Mağribî, *el-Muğrib fi hule'l-Mağrib*, 1/200.

²¹⁸ Ümmü'l-Hakem, Ebû Süfyân b. Harb'ın kızı ve Muâviye b. Ebî Süfyân'ın kız kardeşidir. İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/143.

Abdurrahman'ın yanına gelerek ona bağlılıklarını bildirmiştir. Abdurrahman b. Muâviye, Temmâm'a adını ve künyesini sormuş, künyesinin Ebû Gâlib olduğunu duyunca sevinerek “*Zafer bizim olacaktır, inşallah*” demiştir. Daha sonra hep birlikte tekneye binerek Endülüs'e gitmişlerdir.²¹⁹ Abdurrahman b. Muâviye ile ilk tanışması bu şekilde olan Temmâm, Endülüs'e varınca onun vali Yûsuf el-Fihri ile yaptığı mücadelede orduda komutan olarak yer almıştır.²²⁰ Çalışmamızın başında da bahsettiğimiz gibi yapılan mücadeleyi kazanan Abdurrahman b. Muâviye emîr olduktan sonra kendisine yardım edecek adamları önceden destek gördüğü kişilerden seçmiş, Temmâm'ı da hâcibi olarak görevlendirmiştir.

Emîrin ilk hâcibi olarak bilinen²²¹ Temmâm bu görevi esnasında komutan olarak Emîr tarafından komutan olarak görevlendirilmiştir.²²² İlk olarak 147/765 yılında Emîr, Temmâm'ı kalabalık bir orduyla Tuleytula'ya göndermiştir. Temmâm, içinde âsi Hişâm b. Urve'nin de bulunduğu şehri muhasara altına almıştır. Bir müddet sonra halk bu muhasaradan sıkılmış ve Hişâm ile birlikte başka isyancıları da teslim etmek şartıyla Temmâm b. Alkame'den emân istemiştir. Bunu üzerine Temmâm bunu kabul etmiş ve isyancıları teslim alarak Kurtuba'ya göndermiştir.²²³ Daha sonra Tuleytula'yı fethetmiştir. Bu fetih esnasında yanında Abdurrahman ed-Dâhil'in azatlısı Bedr de onun yanında bulunmuştur.²²⁴

147-148/765-766 yılları arasında Tuleytula'da çıkan bu isyanlarda isyancılara destek için Ifrikiyye'den Berberî kabileler gelmişti. Emîr Abdurrahman ed-Dâhil bu kabilelerin tekrar Endülüs'e girişlerini önlemek için bazı şehirlerin limanlarına birçok gemi yaptırmıştır. Bu yaptırılan gemiden bir donanma oluşturulmuş ve sınırı koruması amaçlanmıştır. Bu donanmayla sınırı muhafaza görevine de Hâcib Temmâm getirilmiştir. Hâcib, İspanya sahillerini dolaşarak Berberî saldırılarının tekrarlanmasını önlemiştir.²²⁵

²¹⁹ İbnü'l-Kûtiyye, *Tarihu iftitâhi'l-Endelüs*, 47; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fînûni'l-edeb*, 2002, 23/336; el-Makkarî, *Nefhu't*tib*, 3/31.

²²⁰ İbn İzârî el-Merrâkûşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fi ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/45.

²²¹ el-Makkarî, *Nefhu't*tib*, 3/45.

²²² İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/143; İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 82.

²²³ İbn İzârî el-Merrâkûşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fi ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/53.

²²⁴ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/143.

²²⁵ Paşa, *Endülüs Tarihi*, 67.

Temmmâm b. Alkame, Abdurrahman ed-Dâhil'in vefat etmesinden sonraki dönemde komutanlık görevine devam etmiştir. Hişâm b. Abdurrahman ile birlikte Tudmîr'e sefere çıkmıştır. Burada Emîr'e isyan eden emîrin kardeşi Süleyman b. Abdurrahman ile mücadele etmişlerdir. Sonuç olarak burayı fethederek Süleyman'ı Endülüs'ten çıkarmışlardır.²²⁶

Üçüncü emîrin dönemine de tanıklık eden Temmmâm b. Alkame, 196/812 yılında Hakem el-Rabzî'nin halifeliğinin son yıllarında vefat etmiştir.²²⁷ Temmmâm'ın ailesinden kendisi gibi devlette vazifelendirilenler olmuştur. Nitekim soyundan gelen Temmmâm b. Âmir'de Emevî emîrlerinden I. Muhammed ve oğulları Münzir ile Abdullah'a vezirlik yapmıştır.²²⁸

2.5.2. Yûsuf b. Buht

Tam adı Ebu'l-Haccac Yûsuf b. Buht el-Farisî olan hâcib, Abdülmelik b. Mervân'ın azatlı kölesidir.²²⁹ 122/739 yılında Kuzey Afrika'da başlayan Berberî isyanlarını bastırmak için Şam'dan buraya gönderilen Suriyeli askerler (Şâmiyyûn) daha sonra Endülüs'te çıkan isyanı bastırmak için de görevlendirilmişlerdir. Buradaki Berberî isyanını da bastırdıktan sonra Endülüs'ten ayrılmayan Suriyeli askerler burada yaşayan Beledliler ile bir takım çatışmalar yaşamışlardır. Bunun üzerine Emevî halifesi Hişâm b. Abdülmelik Ebu'l-Hattâr'ı Endülüs'teki sorunu çözmesi için vali olarak göndermiştir. Vali Suriyeli askerleri burada farklı bölgelere dağıtmıştır. Bunların içinde bulunan Kınısırlılar grubunu Ceyyân²³⁰ bölgesine yerleştirmiştir.²³¹ Yûsuf b. Buht da bu bölgeye yerleştirilenlerden olup ordudaki mevâfîlerin komutanıdır.²³²

Az önce de dediğimiz gibi 137/754 tarihinde Abdurrahman b. Muâviye azatlısı Bedir'i Endülüs'e yardım istemek için göndermişti. Bedir de buraya gelince onu komutan olan Yûsuf b. Buht ile görüşmüşlerdir. Bu görüşmenin ardından

²²⁶ İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü 'l-Muğrib fî ahbâri 'l-Endelüs ve 'l-Mağrib*, 2009, 2/63.

²²⁷ İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü 'l-Muğrib fî ahbâri 'l-Endelüs ve 'l-Mağrib*, 2009, 2/73; İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü 'l-hulleti 's-siyerâ*, 1985, 1/143.

²²⁸ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü 'l-hulleti 's-siyerâ*, 1985, 1/144.

²²⁹ İnân, *Devletü 'l-İslâm fi 'l-Endelüs*, 1969, 2/21.

²³⁰ Günümüzdeki adı Jaen olan eyalet Endülüs'ün güneyinde bulunan Vâdilkebîr ve Vâdi Âne nehirleri arasında yer alan bir şehirdir. Bk. Küskü, *Endülüs Emevî Devleti İdari Yapısı (756-1031)*, 119.

²³¹ Ayrıntılı bilgi için bk. İbnü'l-Kûtiyye, *Tarihu ifitâhi 'l-Endelüs*, 42-44; Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasî Tarih)*, 75-77.

²³² Samerrâî vd., *Târihu 'l-Arab ve hadâratühüm fi 'l-Endelüs*, 91.

Abdurrahman b. Muâviye'nin 138/755 yılında Endülüs'e girmesine Ubeydullah b. Osman ve Abdullah b. Hâlid öncülüğünde Yûsuf b. Buht da yardım etmiştir.²³³ Daha sonra Abdurrahman b. Muâviye'yi vali Yûsuf el-Fihri ile girdiği mücadelede desteklemiştir. Bu süreçte ordu da görev almıştır. Ürdün ordusunun başına geçen İbn Buht onlardan biat almıştır. Sonuç olarak Abdurrahman b. Muâviye bu mücadeleden zaferle ayrılmış ve Endülüs Emevî Devleti'nin temellerini atmıştır.

I. Abdurrahman, burada yeni bir devlet kurduktan sonra göreve getirdiği kişileri kendisini destekleyen ve Endülüs'e girişinde yardımcı olan kişilerden seçtiğini söylemiştir.²³⁴ Yûsuf b. Buht da, İbn İzarî'nin belirttiği üzere Emîr'in beş hâcibinden biri olmuştur.²³⁵ Abdurrahman b. Muâviye onu yerine Kurtuba'da vekil olarak da bırakmıştır.²³⁶

Yûsuf b. Buht'un Emîr Abdurrahman döneminden sonra da devlette görev aldığını görmekteyiz. Nitekim babasının 172/788 yılında vefat etmesiyle yerine gelen Emîr Hişâm b. Abdurrahman, İbn Buht'u veziri olarak atamıştır.²³⁷

Yûsuf b. Buht, vezir iken 175/791 yılında Emîr Hişâm tarafından komutan olarak görevlendirilmiştir. İbn Buht komutanlığında bir ordu Cillıkıye (Galiçya) 'ya sefere gönderilmiştir. Burada Büyük Bermend liderliğindeki hıristiyan ordu ile savaşan askerler düşmanı hezimete uğratmış, birçoğunu öldürerek muzaffer bir şekilde Kurtuba'ya dönmüşlerdir.²³⁸ Bazı tarihçiler ise bu tarihi 176/792 olarak vermektedirler.²³⁹

²³³ Parlak, *Endülüs'ün Doğuşu*, 113.

²³⁴ İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, 1988, 1/198.

²³⁵ Bunlar Yusuf b. Buht, Temmâm b. Alkame, Abdulkerîm b. Mehrân, Abdülhamîd b. Muğîs, Mansur fettah idi. Ancak Abdulkerîm ve Mansur hakkında ayrıntılı bir bilgiye rastlamadık. İbn İzarî el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fi'ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/48.

²³⁶ Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr b. Abdillâh el-Kudâi İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, thk. Hüseyin Münis (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1985), 2/375.

²³⁷ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi'fünûni'l-edeb*, 2002, 23/359.

²³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 1965, 6/124; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi'fünûni'l-edeb*, 2002, 23/355; el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/337; İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, 1988, 1/226.

²³⁹ İbn İzarî el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fi'ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/63; İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 176.

Yûsuf b. Buht'un daha sonra ne kadar yıl görev yaptığı bilgisine sahip değiliz. Ne zaman vefat ettiği de kayıtlara geçmemekle birlikte Tuleytula'da vefat etmiş olduğu bilinmektedir.²⁴⁰

Yûsuf b. Buht'un ailesinden de devlette idarî görevler alanlar olmuştur. Oğlu Cehver b. Buht, Emîr Hakem b. Hişâm ve Emîr Abdurrahman'ın vezirliğini yapmıştır. Yine aynı şekilde torunun oğlu Muhammed b. Abdülmelik b. Cehver b. Yûsuf da Emîr Muhammed b. Abdurrahman ve Emîr Münzir b. Muhammed döneminde vezir ve komutanlık görevinde bulunmuştur.²⁴¹

Tarihi hakkında net bilgi olmamakla birlikte kitaplarda yer alan bir anekdotta Yûsuf b. Buht'un ismi de geçmektedir. Kurtuba'da müslüman hâkimiyeti altında bazı Vizigotlar yaşamaktaydı. Bunlardan biri de birçok mülke sahip, zengin biri olan Artobastır. Bir gün Yûsuf b. Buht'un da içinde bulunduğu on kişilik Endülüs'ün ileri gelenlerinden bir grup Artobas'ı mâlikanesine ziyarete gitmiştir. Onlar orada otururken Meymûn el-Âbid adında Şamlı biri gelmiştir. Bu yeni gelen kişi diğer misafirler kadar nüfuzlu değildi. Ancak Artobas önce onu kendi yerine oturtmak istemiş daha sonra geliş sebebini sormuştur. Onun iş istediğini öğrenince karşılıksız olarak işletmesi için ona çiftlik bağışlamıştır. Bu bağıştan orada oturanlardan biri olan Sümeyl b. Hâtim hoşlanmamıştır. Artobas'a kendilerinin daha itibarlı olmasına rağmen neden onlara da öyle davranmadığını sormuştur. Bunun üzerine Artobas onların emirlik makamında olduğunu ve aza razı olmayacaklarını söyleyerek her birine onar çiftlik bağışlamıştır.²⁴² Böylece aktarılan bu hadiseden de Yûsuf b. Buht'un nüfuz sahibi biri olduğu anlaşılmaktadır.

2.5.3. Abdülvâhid b. Muğîs

Abdülvâhid b. Muğîs Endülüs'ün ileri gelen ailelerinden biri olan Muğîs ailesine mensuptur. Bu ailenin atası Muğîs er-Rûmî olup Halife Velîd'in azatlısıdır.²⁴³ Tam ismi Muğîs b. El-Haris b. El-Huveyrîs ibn Ceble el-Ğassanî'dir. Onun daha küçükken doğuda Rumlara esir düştüğü bilinmektedir. Daha sonra onu Emevî halifelerinden biri

²⁴⁰ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 2/375.

²⁴¹ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 2/375.

²⁴² İbnü'l-Kûtiyye, *Tarihu İftitâhi'l-Endelüs*, 58-60; Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasî Tarih)*, 66.

²⁴³ Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, 62.

olan Abdülmelik b. Mervân himayesi altına alarak onun terbiyesiyle bizzat ilgilenmiştir. Çocukluğu Şam'da geçen Muğîs genç biri olduğunda Tarık b. Ziyâd ile birlikte Endülüs'ün fethine katılmıştır. Bu fetih esnasında komutanlık yapan Muğîs 92/711 yılının Şevval ayında Kurtuba şehrini fethederek burayı İslâm topraklarına katmıştır. Tarihte Kurtuba fatihi olarak da bilinen Muğîs daha sonra buraya yerleşmiştir. Böylece Kurtuba'nın soylu ailelerinden biri olan Benû Muğîs ailesi buraya yerleşen ilk ailelerden biri olmuştur. Biraz sonra da bahsedeceğimiz üzere onun soyundan birçok kişi gerek kendisi gibi komutanlık, gerek de idarî görevler olsun birçok alanda devlete hizmet etmiştir. Onlar siyaset, liderlik ilim bakımından önde gelen devlet adamlarından olmuşlardır. Örneğin onun soyundan gelen Abdülhamîd b. Abdülvâhid b. Muğîs, Emîr Muhammed'in vezirlerinden olup²⁴⁴ donanma komutanı olarak görevlendirilmiştir.²⁴⁵ Muğîs'in doğum ve ölüm tarihi kaynaklarda zikredilmemiştir.²⁴⁶

Abdülvâhid b. Muğîs de Muğîs er-Rûmî'nin oğlu olup Hişâm b. Abdurrahman döneminde onun hâcibi olarak görev yapmıştır.²⁴⁷ Bazı kaynaklarda Hişâm'ın hâcibi olarak Abdurrahman b. Muğîs ismi geçmektedir.²⁴⁸ Ancak kanaatimizce bu iki ayrı kişi olmayıp aynı kişi kastedilmektedir. Araştırmalarımız sonucunda da gerek oğullarından bahsedilirken gerekse kendinden bahsedilirken çoğunlukla Abdülvâhid ismi geçmektedir. Bizde çoğunluğa uyarak çalışmamızda Abdülvâhid adını kullanmayı tercih ettik.

Abdülvâhid diğer hâciblerde olduğu gibi komutan olarak savaşlara katılmıştır. İlk olarak 175/791 yılında Emîr Hişâm tarafından 39.000 askerle Asturias hıristiyanlarının üzerine gönderilmiştir. Hâcib bu karşılaşmada hıristiyanları yenerek birçok ganimet elde etmiştir. Ganimetleri alarak Endülüs'e dönmek için ordu ile harekete geçmiştir. Ancak dönüş yolunda ordu Asturias kralı I. Bermudo'nun askerleri tarafından pusuya düşmüştür.

²⁴⁴ İbn Hayyân, *el-Muktebes min enbâ'i ehli'i-Endelüs*, 154.

²⁴⁵ İbn İzarî el-Merrâküşi, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/103-104.

²⁴⁶ el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 3/12.

²⁴⁷ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/135; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fînûni'l-edeb*, 2002, 23/359.

²⁴⁸ İbn İzarî el-Merrâküşi, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/61.

Sonuç olarak zaferle ayrıldıkları savaştan kendilerine kurulan pusu sonucu ordu bozguna uğramıştır.²⁴⁹

Abdülvâhid, vefat edinceye kadar Emîr Hişâm'ın hâcibliğini yapmıştır. Nüveyrî'nin Nihâyetü'l-Ereb'te yer verdiği bilgiye göre o sadece hâciblik görevini yerine getirmemiş aynı zamanda vezirlik, kâtiplik ve komutanlık görevlerinde de bulunmuştur. Bu görevlerini de birçok ahlâki güzellik ile birleştirmiştir. Nüveyrî bunları güzel ahlak, iffet, alçak gönüllülük, cömertlik ve yiğitlik olarak sıralamaktadır. O kendisine verilen görevleri yerine getirirken bu güzel huyları ile tanınan biri olmuştur.²⁵⁰ 198/814 yılında vefat edince onun yerine oğlu Abdülmelik b. Abdülvâhid hâcib olarak görevlendirilmiştir.²⁵¹

2.5.4. Abdülmelik b. Abdülvâhid b Muğis

Babası Abdülvâhid vefat ettikten sonra Hişâm tarafından hâciblik görevine getirilen²⁵² Abdülmelik kaynaklarda katıldığı sefer ve komutanlık göreviyle yer almıştır. Ayrıca İbnü'l-Ebbâr, onun Sarakusta valisi olduğunu kitabında kaydetmiştir. Ancak bu görevi hangi tarihler içerisinde yerine getirdiğini bildirmemiştir.²⁵³ Kanaatimizce hâcib olmadan önce vali olarak görev yapmış olması muhtemeldir.

İlk olarak 176/792 yılında I. Hişâm tarafından gönderilen ordunun başına geçen Abdülmelik, Frank topraklarına doğru yola çıkmıştır. Bu topraklara ulaşan ordu Girona ve Cerende şehirlerini muhasara altına almıştır. Ancak başarılı olamamıştır. Daha sonra bu muhasarayı bırakan ordu buradan ayrılarak Ârbûne'ye (Narbonne) doğru ilerlemiştir. Bu bölgede hıristiyanlar ile karşılaşmış ve aralarında bir savaş meydana gelmiştir. Abdülmelik komutanlığındaki İslam ordusu bu savaşta büyük başarılar kazanarak Güney Fransa bölgesinde bulunan bazı şehirleri ele geçirmiştir. Aynı zamanda buradan

---

²⁴⁹ Paşa, *Endülüs Tarihi*, 72.

²⁵⁰ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*, 2002, 23/359.

²⁵¹ İbn Saîd el-Mağribî, *el-Muğrib fi hule'l-Mağrib*, 1/44.

²⁵² Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*, 2002, 23/359.

²⁵³ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/135.

hatrı sayılır bir ganimet de elde edilmiştir.²⁵⁴ Öyleki bu ganimetlerin humusunun 45.000 altına ulaşmış olduğu kayıtlara geçmiştir.²⁵⁵

Bu savaştan iki yıl sonra -178/794 yılında- Hişâm b. Abdurrahman, yine Abdülmelik b. Abdülvâhid komutanlığındaki orduyu hıristiyanların olduğu Asturias bölgesine göndermiştir. Ordu bölgenin başkenti olan Oviedo şehrini ele geçirmiştir. Ancak dönüş yolunda hıristiyanların pususuna düşen İslam ordusu askerlerinin çoğunu kaybetmiştir. Bu olayın intikamının Hişâm tarafından alınacağını düşünen Alfonso, Franklardan yardım istemiştir. Onlarda bu yardım çağrısını kabul etmiştir. 179/795 yılında Emîr Hişâm, bu pusunun intikamını almak için Abdülmelik b. Abdülvâhid'in kardeşi Abdülkerîm b. Abdülvâhid komutanlığında bir sefer düzenlemiştir. Büyük bir ordu ile yola çıkan Abdülkerîm, Asturias ve Cillîkiye (Galiçya) bölgesine ulaşmış ve burada hıristiyanları sıkıştırılmıştır. Asturias kralı olan II. Alfonso önce kaçarak bu muhasaradan kurtulmaya çalışmıştır. Ancak başarılı olamamış İslam ordusu karşısında hezimete uğramıştır. Zafer elde eden müslüman ordusu Oviedo şehrini tahrip ederek büyük ganimetler ele geçirmiştir.

Yine 179/795 yılında Hişâm, Abdülmelik b. Muğis'i Cillîkiye 'ye (Galiçya) bir ordu ile tekrar göndermiştir. Burada kalabalık bir hıristiyan ordusuyla karşılaşan müslümanlar düşmanlarını hezimete uğratmış, birçok ganimet elde etmişlerdir.²⁵⁶

Bu dönemde Hâcib Abdülmelik sadece dış güçlerle mücadele etmemiş, devletin içinde çıkan isyanların bastırılmasında da I. Hişâm tarafından görevlendirilmiştir. Kardeşi Abdülkerîm ile birlikte bu isyanları bastırmışlardır.²⁵⁷

Görülmektedir ki Abdülmelik, yaşamı boyunca Endülüs Emevî Devleti'nde hem iç isyanların bastırılmasında rol almış hem de dış güçlerle mücadelede başarılı bir duruş sergilemiştir. Onun komutanlığında yapılan birçok sefer zaferle sonuçlanmış ve birçok

---

²⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 1965, 6/135; İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fi ahhâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/64; el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/337; Küçükspahioğlu, "Endülüs Emevileri", 4/59.

²⁵⁵ İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fi ahhâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/64.

²⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 1965, 6/146; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fûnûni'l-edeb*, 2002, 23/356; el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/338.

²⁵⁷ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 95.

ganimet devletin hazinesine kazandırılmıştır. Hâcibin vefatı hakkında bir tarih verilmemiştir.

2.5.5. Abdülğâfir b. Ebî Abde

Ebû Ümeyye Abdülğâfir b. Ebî Abde, Hişâm er-Râzî'nin hâciblerindendir. Onun nesebi Ebû Abde ailesine dayanmaktadır. Bu aileden birçok hâcib, vezir, komutan, kâtip çıkmıştır.²⁵⁸ Kaynaklarda belirtildiğine göre Ebû Abde ailesi, Fars asıllı olup Benû Ümeyye'nin mevâlî ailelerindendir.²⁵⁹

Benû Abde'nin atalarından olan Hasan b. Mâlik b. Abdullah b. Câbir 113/732 senesinde ailesini Şam'da bırakarak Endülüs'e gitmiştir. O Endülüs'te iken geride kalan ailesi öldürülmüş olup sadece oğlu Abdülğâfir, yaşının küçüklüğünden dolayı sağ bırakılmıştır. Oğlunu Abdurrahman b. Muâviye yanına alarak terbiyesiyle ilgilenmiştir. Onun yanında büyüyen Abdülğâfir, Abdurrahman'dan önce babasının yanına Endülüs'e gitmiştir. Babası Hasan b. Mâlik, Abdurrahman'ın da Endülüs'e geldiğini duyunca ona yardım etmiş ve Endülüs Devlet'i kurulunca onun veziri olmuştur. Ve aynı zamanda komutan olarak da görevlendirilen Hasan b. Mâlik İşbiliye'de vefat edinceye kadar devlete önemli hizmetlerde bulunmuştur. Ebû Abde'nin vefat etmesiyle Emîr Abdurrahman bu aileyi bırakmak istememiştir. Vakit kaybetmeden oğlu Abdülğâfir'i veziri olarak atamıştır. Kendisinden sonra gelen Emevîler'in uyması için de bir kanun tasarlamış olup bu kanun devletteki vazifelerin belirli ailelerde kalmasını sağlamak için çıkarılmıştır. Ve bu kanun sayesinde Ebû Abde ailesinden gelenler devletin yüksek idarî mevkîlerinde yer almışlardır.²⁶⁰

İlk olarak Abdurrahman b. Muâviye'nin veziri olarak görevlendirilen Abdülğâfir, Hişâm er-Râzî döneminde sahibu'ş-şurtalığa atanmıştır.²⁶¹ Daha sonra Emîr'in hâcibi olmuş ve bu şekilde devlete hizmet etmiştir. Onun hayırsever, fazilet

²⁵⁸ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 2/30.

²⁵⁹ Mehmet Özdemir, "Cehverîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/237.

²⁶⁰ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/246-247; el-Halef, *Nazmü hükmi'l Emeviyyîn ve rusûmihim fi'l-Endelüs*, 1/424.

²⁶¹ İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fi ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/61.

sahibi biri olduğu kaydedilmiştir. Hâciblik görevinin yanı sıra Emîr'in ve ondan sonra gelen Hakem b. Hişâm'ın sâhibü'l-hatem görevine de getirilmiştir.²⁶²

Devletin yıkılmasıyla ortaya çıkan Mülûkü't-Tavâif döneminde Ebû Abde ailesinin de ismini görmekteyiz. Bu aileden gelen Ebû Hazm Cehver 422/1031 yılında halkın isteğiyle Kurtuba'da yönetimi ele almıştır. Ve tarihte Cehverîler olarak bilinen hanedanı kurmuştur.²⁶³

2.5.6. Abdülazîz b. Ebî Abde

Abdülğâfir b. Ebî Abde'nin kardeşi olan Abdülazîz, Hakem b. Hişâm döneminde hâciblik görevini yerine getirmiştir.²⁶⁴. Hakkında Abdülğâfir kadar bilgi bulunmamaktadır. Ancak onun hâciblikle birlikte büyük bir komutan ve parlak bir siyasetçi olduğu kaydedilmiştir.²⁶⁵ Nitekim hâciblerin bazen komutanlardan bazen ehli kalemden seçildiği bilinmektedir. Örneğin Hakem'in hâcibleri olan Abdülkerîm b. Abdülvâhid ile Abdülazîz b. Ebî Abde de büyük birer komutan oldukları halde bu göreve getirilmişlerdir.²⁶⁶ Abdülazîz b. Ebî Abde'nin görevinin ne zaman sona erdiğine veya ne zaman vefat ettiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır.

2.5.7. Abdülkerîm b. Abdülvâhid b. Muğîs

Benû Muğîs ailesinden olan Abdülkerîm Endülüs Emevî Devleti'nde göreve gelmiş en meşhur hâcibler arasındadır. O gerek güzel ahlakıyla gerekse de birçok göreve getirilmesiyle devlet tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu önemde üç ayrı emîr döneminde görev almış olmasının da katkısı vardır. Hâcib Abdülkerîm, Hişâm b. Abdurrahman döneminden itibaren devlette görev almaya başlamış bu görevlerine Hişâm'dan sonra gelen Hakem döneminde ve sonraki Abdurrahman el-Evsat döneminde de devam etmiştir.

İlk olarak, Hişâm b. Abdurrahman 172/788 senesinde emîr olunca Abdülkerîm'i başkomutan olarak atamıştır.²⁶⁷ Abdülkerîm, Abdülmelik kısmında da bahsettiğimiz

²⁶² İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 2/30.

²⁶³ Özdemir, "Cehverîler", 7/238.

²⁶⁴ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 2/30.

²⁶⁵ İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, 1988, 1/251.

²⁶⁶ İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, 1988, 1/584.

²⁶⁷ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 129.

gibi Hişâm döneminde devlet içerisinde çıkan iç isyanları bastırmada görev almıştır.²⁶⁸ Bu dönemde hâciblik görevi ona henüz verilmemiştir. Onun ilk görev tayini komutanlık olmuştur. Nitekim 179/795 yılında Abdülkerîm komutasında ordu Cillîkiye'ye (Galiçya) doğru sefere çıkmıştır. Bu sefer, az önce de bahsettiğimiz gibi önceki sene İslâm ordusuna kurulan pusunun intikamını almak için düzenlenmiş bir seferdir. Asturias kralı II. Alfonso liderliğinde toplanan düşman ordusu ile meydana gelen bu savaş müslümanların zaferiyle sonuçlanmıştır.²⁶⁹

Hişâm b. Abdurrahman'ın 180/796 yılında vefat etmesinin ardından Hakem b. Hişâm emîr olmuştur. Abdülkerîm bu dönemde de komutanlık görevine devam etmiştir. Emîr aynı zamanda Abdülkerîm'i hâcib olarak atamıştır.²⁷⁰ Ayrıca Abdülkerîm, Emîr'in beş vezirinden biri olmuştur.²⁷¹ Emîr yönetime geçtiği yıl içerisinde bir orduyu hâcibi Abdülkerîm b. Muğîs komutasında kuzeye İspanyol devletlerinin bulunduğu bölgeye (Frank bölgesine) göndermiştir. Orada orduyu birliklere ayıran Abdülkerîm düşman ordusuna karşı zafer kazanmış, sayısız ganimetle Endülüs'e geri dönmüştür.²⁷²

200/816 yılında Hakem tarafından yine hâcib Abdülkerîm b. Muğîs komutasında Frank diyarına cihat için gönderilen ordu burada bazı kaleleri ele geçirmiştir. Daha sonra bir nehrin etrafında hıristiyan ordu ile karşılaşan İslam ordusu onlarla savaşmaya başlamıştır. On üç gün süren savaş yoğun yağmur yağışından dolayı nehir taşmasıyla iki tarafı da zor durumda bırakmıştır. Bu nedenle Abdülkerîm de ordusunu alarak geri dönmüştür.²⁷³

Hakem b. Hişâm hâcibini sadece savaşlarda komutan olarak görevlendirmemiş yeri geldiğinde ona bazı konularda danışmıştır. Emîr, Abdülkerîm'in fikirlerine oldukça önem vermiştir. görmekteyiz. Nitekim Rabat isyanında Emîr, hâcibinin fikrini sormuş

²⁶⁸ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 95.

²⁶⁹ İbn İzâri el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/64; el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 3/338.

²⁷⁰ İbn İzâri el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/68; İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/135; İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 99.

²⁷¹ İbn İzâri el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/68.

²⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 1965, 6/149-150; İbn İzâri el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/69; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fûnüni'l-edeb*, 2002, 23/359.

²⁷³ İbn İzâri el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/75; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fûnüni'l-edeb*, 2002, 23/373; el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/340; Samerrâî vd., *Târihu'l-Arab ve hadâratihüm fî'l-Endelüs*, 142; Ahmet Nasır Yaylalı, *Endülüs Emevî Emîri Hakem b. Hişâm b. Abdurrahman (Siyâsî ve Askerî Faaliyetleri)* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2004), 61-62.

ve onun tavsiyesine uymuştur. 202/818 yılında ortaya çıkan Rabat isyanı²⁷⁴ I. Hakem döneminin en önemli hadiselerinden biri olarak kabul edilmiştir. Rabat isyanı şiddetli bir şekilde bastırıldıktan sonra Hakem b. Hişâm isyancılara ne yapılması gerektiği hakkında komutanlarına danışmıştır. Abdülkerîm b. Muğîs onların affedilmelerini talep etmiştir. Diğer komutanların bunun aksini söylemelerine rağmen Emîr, Abdülkerîm'in önerisini kabul etmiş ve isyancılardan üç gün içerisinde Kurtuba'dan sürülmelerine karar vermiştir.²⁷⁵

Abdülkerim, Hakem b. Hişâm'ın vefatıyla birlikte 206/822 yılında iktidara geçen II. Abdurrahman döneminde de hâciblik görevine devam etmiştir.²⁷⁶ Abdurrahman b. Hakem, babasının hâcibini değiştirmeyerek onu aynı görevde bırakmıştır. Aynı zamanda üç kâtibinden biri²⁷⁷ olarak da tayin etmiştir. Bu dönem de komutanlık görevine devam eden Abdülkerîm böylece üç emîr döneminde de komutan olarak görevlendirilmiştir.²⁷⁸

Abdülkerîm, II. Abdurrahman tarafından 208/823 senesinde hıristiyanlarla savaşmak için Elbe ve etrafındaki kalelerine gönderilmiştir. Hıristiyanları büyük bir yenilgiye uğratan hâcib, onlarla müslüman esirlerin serbest kalması, cizye vermeleri ve önde gelen şahıslarının rehin alınması gibi şartlarla antlaşma imzalamıştır. Ve ordu elde ettikleri ganimet ile esirlerle birlikte Kurtuba'ya dönmüştür.²⁷⁹

Hâcib Abdülkerîm, yaklaşık otuz altı yıl boyunca kendisine verilen çeşitli görevlerle Endülüslü başarılı bir hizmet adamı olmuştur. O 172/788 yılında komutan olarak göreve gelmesinden itibaren ömrünün sonuna kadar devlete hizmet etmiş, bu süre zarfında komutanlık, hâciblik, vezirlik ve kâtiplik gibi birçok görevi birlikte

²⁷⁴ Rabat isyanı fukahanın teşvik etmesi ile birlikte halkın konulan vergilerin fazlalığından dolayı çıkardıkları ayaklanmadır. Bu isyan Kurtuba'da Emîr'in sarayına bitişik olan Rabat mahallesinde ortaya çıktığı için bu isimle anılmaktadır.

²⁷⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fümûni'l-edeb*, 2002, 23/371-372; Yaylalı, *Endülüslü Emevî Emîri Hakem b. Hişâm b. Abdurrahman (Siyâsî ve Askerî Faaliyetleri)*, 23-36; Özdemir, *Endülüslü Müslümanları (Siyâsî Tarih)*, 94.

²⁷⁶ İbn Hayyân, *el-Muktebes min enbâ'i ehli'i-Endelüs*, 25; İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/80; İmamüddin, *Endülüslü Siyasi Tarihi*, 129.

²⁷⁷ İbn Hayyân, *el-Muktebes min enbâ'i ehli'i-Endelüs*, 28; İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/80.

²⁷⁸ İbn Hayyân, *el-Muktebes min enbâ'i ehli'i-Endelüs*, 31; İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/135-136.

²⁷⁹ İmamüddin, *Endülüslü Siyasi Tarihi*, 121; Samerrâî vd., *Târihu'l-Arab ve hadâratühüm fî'l-Endelüs*, 145; Abdülkadir Demirel, *II. Abdurrahman Dönemi Endülüslü Siyasi Tarihi, Kültür ve Medeniyeti* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2016), 49,50.

yürütmüştür. Ne var ki ömrü artık vefa etmemiş, II. Abdurrahman'ın emirliğinin başında 209/825 yılında vefat etmiştir.²⁸⁰

Kaynaklarda onun güzel ahlaklı biri olduğundan bahsedilmektedir. Aynı zamanda cömert ve ileri görüşlü oluşuyla da kayıtlara geçmiştir.²⁸¹ Ayrıca İbnü'l-Ebbâr, onun düzgün bir belağata sahip olduğunu ve güzel konuşan bir şair olduğunu da belirtmiştir.²⁸²

Bunların yanı sıra kaynaklarda onun hakkında olumsuz olarak ayrı bir not da düşülmüştür. Onun Endülüslü ileri gelenler arasında oldukça cömert biri olduğu fakat bir noktada noksanının bulunduğu belirtilmiştir. Hâcib Abdülkerîm, herhangi birisinden hediye kabul etmesi veya birisinin ihtiyacını giderdiğinde karşılığında mükâfat kabul etmesi ile tanınmıştır. Öyleki ileride gelecek olan hâcib İsa b Şüheyd'in bu konuda Abdülkerîm'in tam tersi olduğu nakledilmiştir.²⁸³

2.5.8.Süfyân b. Abdirabbih

Süfyân b. Abdirabbih, II. Abdurrahman'ın hâciblerindedir. Onun Berberî asıllı Masmûde kabilesine mensup olduğu kaynaklarda verilmektedir.²⁸⁴ Berberî birisinin hâcib olarak atanması hâcibler arasında az rastlanan bir durumdur. Ayrıca ataları arasında daha önce kendisi gibi hâciblik makamına getirilen olmamıştır.²⁸⁵

Süfyân b. Abdirabbih, ilk olarak Hakem b. Hişâm döneminde haznedarlık görevine getirilmiştir.²⁸⁶ Daha sonra bu görevine II. Abdurrahman döneminde de devam etmiştir. Ayrıca İbn İzârî, Süfyân'ı II. Abdurrahman'ın kâtipleri arasında da saymaktadır. Nitekim diğer iki kâtibi de Abdülkerîm b. Abdülvâhid b. Muğîs ve İsa b. Şüheyd'dir.²⁸⁷

²⁸⁰ İbn Hayyân, *el-Muktebes min enbâ'i ehli'i-Endelüs*, 212.

²⁸¹ İbnü'l-Kûtiyye, *Tarihu iftitâhi'l-Endelüs*, 64; İbn Hayyân, *el-Muktebes min enbâ'i ehli'i-Endelüs*, 169.

²⁸² İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/136.

²⁸³ İbnü'l-Kûtiyye, *Tarihu iftitâhi'l-Endelüs*, 89; İbn Hayyân, *el-Muktebes min enbâ'i ehli'i-Endelüs*, 169.

²⁸⁴ İbn Hazm, *Cemheratu ensâbi'l-arab*, 500.

²⁸⁵ İbnü'l-Kûtiyye, Süfyân'ın adını Mehrân b. Abdirabbih olarak vermektedir. İbnü'l-Kûtiyye, *Tarihu iftitâhi'l-Endelüs*, 78.

²⁸⁶ İbn Hayyân, *el-Muktebes min enbâ'i ehli'i-Endelüs*, 165.

²⁸⁷ İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/80.

İbn Hayyân, Süfyân'ın Endülüs'te haznedarlık görevine getirilen ilk kişi olduğunu söylemiştir. O bu görevde oldukça kabiliyetli, güvenilir ve dürüst biri olduğunu da eklemiştir.²⁸⁸

Süfyân b. Abdірabbih'in hâciblik görevine getirilmesi ise 209/825 yılında olmuştur. Emîr'in o zamana kadarki hâcibi olan Abdülkerîm'in bu yıl içerisinde vefat etmesiyle hâciblik makamı boş kalmıştı. Vezirleri bu mevki için yarışmış, ancak Emîr hiçbirini seçmemiştir. Daha sonra bu göreve haznedârları arasından birini seçmeye karar vermiş ve aralarında kura çekmiştir. Kura Süfyân b. Abdірabbih'e çıkmıştır. Böylece hâciblik görevine getirilen Süfyân iki yıl kadar bu görevde kalmıştır. Daha sonra 211/827 yılında vefat edince yerine bir başkası getirilmiştir.²⁸⁹

Onun oğlunun da ediplerden olan Ebû'l-Esved olup insanlar arasında saygın bir konuma sahip olduğu bilinmektedir. Kaynaklarda III. Abdurrahman zamanında vefat ettiğine dair bir bilgi yer almaktadır.²⁹⁰

2.5.9.İsâ b. Şüheyd

II. Abdurrahman döneminde hâciblik yapmış olan İbn Şüheyd, Abdülkerîm b. Muğîs gibi liyakatli ve akıllı bir hâcib olduğu bilinmektedir. O, Benû Ümeyye'nin önde gelen mevâlî ailelerinden birine mensuptur.²⁹¹ Bu ailenin bilinen ilk üyesi el-Vaddâh b. Rezzâh olup Muâviye b. Mervân b. el-Hakem'in azatlısıdır. El-Vaddâh, 64/684 yılında meydana gelen Mercirâhit savaşında Dahhâk b. Kays'ın yanında yer almıştır. Endülüs'e gelmeleri ise babası Şüheyd b. İsâ b. Şüheyd döneminde olmuştur. I. Abdurrahman döneminde buraya yerleşen Benû Şüheyd ailesi devlette önemli makamlarda görev almışlardır. Nitekim bu görevler hâciblik, vezirlik, kâtiplik ve valilik gibi idarî görevler olmuştur.²⁹²

İsâ b. Şüheyd ilk olarak Hakem b. Hişâm döneminde vezirlik görevine tayin edilmiştir. Daha sonra Hakem, oğlu II. Abdurrahman'a kendisini tavsiye etmiş, bu sayede II. Abdurrahman döneminde de çeşitli görevlere getirilmiştir. İlk başta süvari

²⁸⁸ İbn Hayyân, *el-Muktebes min enbâ'i ehli'i-Endelüs*, 165.

²⁸⁹ İbnü'l-Kûtiyye, *Tarihu iftitâhi'l-Endelüs*, 78; İbn Hayyân, *el-Muktebes min enbâ'i ehli'i-Endelüs*, 165.

²⁹⁰ İbn Hayyân, *el-Muktebes min enbâ'i ehli'i-Endelüs*, 165.

²⁹¹ İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, 1988, 1/275.

²⁹² İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/238.

birliklerinin komutanı olarak tayin edilen İbn Şüheyd, daha sonra vezirlik rütbesine çıkarılmıştır. Burada ona mezâlim mahkemelerine bakma görevi verilmiştir. Mahkemede halkın şikâyetlerini dinleyen vezir, hâcibin vefat etmesiyle birlikte hâciblik makamına terfi etmiştir. Süfyân'dan sonra hâcib olan İbn Şüheyd, yumuşak huyluluk, vakâr, bilge kişiliği ve sağduyu gibi özellikleriyle meşhur olmuştur.²⁹³

Aynı zamanda bu dönemde yapılan yaz seferlerinin komutanlığını da üstlenmiştir. II. Abdurrahman, onu 280/894 yılında Normanlarla yapmış olduğu mücadele de süvari birliğinin başında komutan olarak görevlendirmiştir.²⁹⁴ İbn Şüheyd ayrıca II. Abdurrahman'ın kâtibi olarak da görev yapmıştır.²⁹⁵

Ancak İbn Şüheyd, bu süreçte bir kişinin düşmanlığına maruz kalmıştır. Bu, II. Abdurrahman'ın saray işlerini düzenleme ile görevli olan Nasır el-Hassî idi. O, İsbâ b. Şüheyd'den hoşlanmıyordu. Bu nedenle ona tuzak kurarak görevinden uzaklaştırmak istemiştir. Nitekim onun bu isteğini kolayca gerçekleştirebilmesini sağlayan bir durum ortaya çıkmıştır. Emîr Abdurrahman, hastalanıp devlet işlerinden biraz uzak kaldığı bir dönemde durumdan istifade ederek bir kanun yayınlamıştır. Bu kanunda onun hâciblik görevinden alındığına dair emir vardır. Ve bu emirin II. Abdurrahman tarafından verildiğini düşündürerek İsbâ'yı hâciblik konumundan vezirlik konumuna düşürmüştür. Onun yerine de Abdurrahman b. Rüstem'in gelmesini sağlamıştır.

Bu durum Emîr Abdurrahman iyileşinceye kadar bu şekilde devam etmiştir. Emîr, iyileştikten sonra vezirlerle toplantısına devam etmiştir. İlk toplantıda mecliste otururken vezirler huzuruna geldiğinde onu selamlamışlardır. İşte bu esnada İsbâ b. Şüheyd vezirlerin arasında durmuş, vezirler adına Emîr'i Abdurrahman b. Rüstem selamlamıştır. Daha sonra herkes kendi yerine geçmiştir. Abdurrahman b. Rüstem de İsbâ'nın yukarisına oturmuştur. Ancak Emîr bu durumu - daha önce anlattığımız oturma düzeninden dolayı - hiç hoş karşılamamıştır. Ve vezirlerin hepsi yerine yerleştiğinde İsbâ'ya yönelerek bu durumun ne demek olduğunu sormuştur. O da artık kendisinin hâcib olmadığını, Abdurrahman b. Rüstem'in hâcib olduğunu söylemiştir. Emîr bu işin

²⁹³ İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, 1988, 1/275.

²⁹⁴ İbn İzbâri el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fi ahhâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/87.

²⁹⁵ İbn İzbâri el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fi ahhâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/80.

kimden kaynaklandığını geldiğini anlamış ve öfkesine hâkim olarak toplantının bitmesini beklemiştir.

Toplantı bitip vezirler huzurundan ayrılınca danışmanı Nasr el-Hassî'yi çağırmıştır. Ona İbn Şüheyd'in hâciblikten azlini ve İbn Rüstem'in bu mevkiye tayinini sormuştur. Nasr, bu durumu inkâr edememiş, kendisinin huzurundan ona böyle bir emir geldiğini iddia etmiştir. Emîr bu durumu yalanlamıştır. Ve ona ağır sözler söyleyerek sert konuşan Emîr, bu işin kendisinin bir vehmi olduğunu söylemiştir.

Ancak daha sonra danışmanını da affeden Emîr, İsâ b. Şüheyd'i hâciblik görevine geri getirmiş ve Abdurrahman b. Rüstem'i de vezirlik görevine almıştır. İsâ bu görevde II. Abdurrahman vefat edinceye devam etmiştir. Daha sonra II. Abdurrahman'ın yerine gelen Emîr Muhammed'in de hâcibi olarak beş yıl bu görevde kalmıştır. 243/858 yılında ise vefat etmiştir. Böylece hâcib, yirmi sene boyunca bu görevde kalmış, iki emîr'e de hizmet etmiştir.²⁹⁶

İbn Şüheyd hakkında Endülüs uleması ondan daha cömert ve daha itaatkâr birisinin bu makama gelmediği konusunda hemfikirdirler. Abdülkerîm b. Abdülvâhid b. Muğîs dışında hiçbir sultanın böylesine bir hâcibi olmamıştı. Önceki hâciblerden olan Abdülkerîm'de cömert biri olarak biliniyordu. Ancak daha önce de bahsettiğimiz gibi o insanlardan iş karşılığında hediye kabul etmiştir. İbn Şüheyd ise asla böyle bir hediyeyi kabul etmemiş ve bu şekilde davrananlardan da hiç hoşnut olmamıştır. Bu nedenle Abdülkerîm'in İbn Şüheyd'in derecesine ulaşamamıştır.²⁹⁷

2.5.10.Abdurrahman b. Rüstem

Abdurrahman b. Rüstem hakkında fazla bilgi bulunmamakta yukarıda verdiğimiz bilgilerle sınırlı kalmaktadır. Hâciblik süresinin kısa oluşu bu durumun sebebi olabilir. Nitekim onun vezirlik görevinde olduğunu ve II. Abdurrahman'ın hastalandığı bir dönemde onun haberi olmaksızın hâciblik görevine terfi ettiğini biliyoruz. İbn Kutıyye, Abdurrahman b. Rüstem'den bahsederken hâciblik görevinde vefat edinceye kadar kaldığını daha sonra bu görevin İbn Şüheyd'e geçmiş olduğunu

²⁹⁶ İbn Hayyân, *el-Muktebes min enbâ'i ehli'i-Endelüs*, 166-167; İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, 1988, 1/275.

²⁹⁷ İbnü'l-Kûtiyye, *Tarihu iftitâhi'l-Endelüs*, 88-89; İbn Hayyân, *el-Muktebes min enbâ'i ehli'i-Endelüs*, 169; Kennedy, *Muslim Spain and Portugal*, 64.

nakletmektedir.²⁹⁸ Bu rivayete göre ise İbn Şüheyd, Abdurrahman vefat edinceye dek bu göreve gelememiştir.

2.5.11. İsâ b. Hasen b. Ebî Abde

Emîr Muhammed b. Abdurrahman, İsa b. Şüheyd'in vefat etmesinden sonra hâciblik makamına İsa b. Hasen b. Ebî Abde'yi getirmiştir. Hizmette durgunluk ve yavaşlığıyla bilinen hâcib genellikle gaflet halinde olmuştur. Ancak aynı zamanda tedbir almada dikkatiyle ve mükemmel fikirleriyle de tanınmaktadır. Örneğin bilgisi dışında bir durum gerçekleşirse bu durumdan kurtulmak için en yakın çözümü bulmada mâhir idi. Nitekim vezir Hâşim b. Abdülazîz ile araları kötü olup hâciblik hizmeti boyunca Hâşim'in entrikalarıyla uğraşmıştır.²⁹⁹

Bir gün Hâşim ile birlikte İsâ b. Abdurrahman'dan hoşlanmayan bir grup vezir ona bir tuzak kurarak Emîr'in katında değerini yok etmek istemişlerdir. Bunun için bir plan yapmışlar ve hâcibin yanına gitmişlerdir. Ona Emîr ile yapacakları toplantının sonunda bir konu hakkında Emîr'e bunu söylemesini istemişlerdir. Ve konuyu hâcib açtıktan sonra devamında kendilerinin de konuşacaklarını söylemişlerdir. Hâcib de bunu kabul etmiştir. Onu ikna ettiklerini düşünerek yanından ayrılmışlardır. Toplantı vakti geldiğinde burada hepsi hazır olmuş ve toplantı gerçekleşmiştir. Hişâm o esnada hâcibe işaret ederek konuyu açmasını istemiştir. Hâcib de Emîr'e yönelerek ona bir hacetinin olduğunu bildirmiştir. Emîr dikkatini hâcibe yöneltmek dinlemeye başlamıştır. O esnada Hâşim ve arkadaşları acele bir şekilde oradan ayrılmışlardır. Durumu farkedemeyen Hâcib hemen durumu kurtarmıştır.

İbn Hayyân'ın aktardığı bu rivayette açıklama olarak yer alan bilgiye göre Hâşim ve arkadaşları, İsâ b. Hasan'ı ilk konuşmacı olmaya zorladıkları bir meseleye dâhil etmişlerdir. Ve ona kendi görüşüne destek vereceklerini vaat etmişlerdir. İsâ, Emîr ile sakince bu konuyu konuşmaya başlayınca, hep birlikte iddia ettiği şeyi tenkit etmeye başlamışlardır. Ve İsâ'yı Emîr'in önünde rezil edinceye kadar buna devam etmişlerdir. Hâlbuki vezirler kendisine daha önce bu konuyu gündeme getirttiğinde destek vereceklerini söylemişlerdir. İsâ, içinde bulunduğu bu çıkmazdan kurtulmak için sezgisi

²⁹⁸ İbnü'l-Kûtiyye, *Tarihu İftitâhi'l-Endelüs*, 78.

²⁹⁹ İbn Hayyân, *el-Muktebes min enbâ'i ehli'l-Endelüs*, 152; İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, 1988, 1/312.

ve hızlı düşünmesi sayesinde Emîr'e başka bir konu açmıştır. Bu konunun imar ile alakalı olduğu görünmektedir. Emîr Muhammed, İsa'ya bu konuyu hatırlattığı için teşekkür etmiştir. Ve samimiyetinden dolayı onu övmüştür.³⁰⁰ Görülüyor ki o, kendisi ile uğraşanları bir şekilde bertaraf etmeyi başarmıştır.

Bu şekilde hâciblik görevini yerine getiren İsa b. Hasen'in ne zaman vefat ettiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır.

2.5.12. Abdurrahman b. Ümeyye b. Şüheyd

Benû Şüheyd ailesine mensup olan Abdurrahman b. Ümeyye, ailesinin çoğu ferdi gibi idarî görevlerde bulunmuştur. İlk olarak Münzir'in hâcibi olarak görev yapan Abdurrahman b. Ümeyye, Münzir'in tahtta iki sene gibi kısa süre kalmasından dolayı o döneme dair hakkında pek bilgi bulunmamaktadır.³⁰¹

Daha sonra Münzir 275/888 yılında vefat edince yerine Abdullah b. Muhammed gelmiştir. Emîr Abdullah da onu hâcibi olarak atamıştır. Ancak bu uzun sürmemiş ve Emîr tarafından azledilmiştir. Neden azledildiğine dair kaynaklarda bir bilgi yer almamaktadır.³⁰² Bundan sonraki süreçte de ne yaptığına dair bilgi bulunmayan Abdurrahman b. Ümeyye, 292/905 senesinde vefat etmiştir. Aynı sene içerisinde kardeşleri Osman b. İbn Ümeyye ve İsa b. Ümeyye de vefat etmişlerdir.³⁰³

2.5.13. Saîd b. Muhammed b. es-Selîm

Said b. Muhammed hakkında nesebine dair bir bilgi bulunmamakla birlikte kaynaklarda onun hangi görevlere getirildiği yer almaktadır. Onun devlette vazifelendirilmesi Emîr Abdullah döneminde olmuştur.

Abdullah b. Muhammed, emîr olduğunda onu ilk başta muhtesib olarak görevlendirmiştir. Çarşıda kamu düzeninden sorumlu olan Saîd b. Muhammed kararlı ve güçlü duruşuyla dikkat çekmiştir. Öyleki onun görevini yerine getirirken ki kararlı duruşu hiç kimse için değişmemiştir. Örneğin, Emîr Abdullah'ın oğlu Mutarrif'i de bir

³⁰⁰ İbn Hayyân, *el-Muktebes min enbâ'i ehli 'i-Endelüs*, 152-153.

³⁰¹ İbnü'l-Kûtiyye, *Tarihu iftitâhi 'l-Endelüs*, 115; İbn İzârî el-Merrâkûşî, *El-Beyânü 'l-Muğrib fî ahhâri 'l-Endelüs ve 'l-Mağrib*, 2009, 2/113.

³⁰² İbn İzârî el-Merrâkûşî, *El-Beyânü 'l-Muğrib fî ahhâri 'l-Endelüs ve 'l-Mağrib*, 2009, 2/151.

³⁰³ İbn İzârî el-Merrâkûşî, *El-Beyânü 'l-Muğrib fî ahhâri 'l-Endelüs ve 'l-Mağrib*, 2009, 2/142.

durum nedeniyle cezalandırmıştır. Onun kıyafetlerini yırtarak 200 kırbaç vurduran Saîd b. Muhammed'in bu davranışı Emîr'e ulaşmıştır. Emîr, onun bu hareketini hoş karşılamış, Saîd'in otuz günlük tecrübesine rağmen liyakatli biri olduğunu anlamıştır. Ve bunun sonucu olarak onu önce vezirliğe sonra da hâciblik makamına tayin etmiştir.³⁰⁴

Emîr Abdullah b. Muhammed'in ilk hâcibi olan Abdurrahman b. Ümeyye azledilerek göreve getirilen Saîd b. Muhammed de bir süre sonra azledilmiştir. Bundan sonraki süreçte Emîr, hâcib tayin etmemiş ve vefat edinceye kadar bu böyle devam etmiştir.³⁰⁵ Saîd b. Muhammed ise 302/915 yılında vefat etmiştir.³⁰⁶

2.5.14. Bedr b. Ahmed el-Hatîb

III. Abdurrahman, 300/912 yılında Endülüs Emevî Devleti'nin başına geçtikten sonra ilk iş olarak devlet işlerini düzenlemiştir. O, idarî kadrolarda pek çok değişiklikler yapmış, liyakat sahibi olmadığına kanaat getirdiği kişileri görevlerinden azletmiştir. Bunun yanında da onların yerine göreve getirdiği kişilerin ehliyet sahibi olmalarına dikkat etmiştir. Yeni görevlere tayin edilenler arasından biri de Bedr b. Ahmed'dir. Bedr b. Ahmed, Emîr Abdullah b. Muhammed'in azatlı kölesi olarak bilinmektedir.³⁰⁷ Doğum yılı ve nesebi hakkında bilgi verilmemiştir. III. Abdurrahman hükümdar olarak tahta oturduğu zaman onun berîd teşkilatının (posta) başında olduğu kaydedilmiştir. Hükümdara halktan biat alma görevini de üstlenmiş olan Bedr, Abdurrahman en-Nâsir tarafından hâcib olarak tayin edilmiş ve aynı zamanda süvari birliklerinin başına geçirilmiştir.³⁰⁸ İbnü'l-İzârî kitabında Bedr b. Ahmed'in seçilmesini III. Abdurrahman'ın krallığı için bir güneş ve ay olarak ifade etmiştir. Bedr 'in yardımı ile birlikte iktidarını güçlendirdiğini de eklemiştir.³⁰⁹ İbnü'l-Ebbâr, Bedr'in birçok birimde görevlendirildiğini söyler ve bunları şu şekilde sıralar: Vezir, hâcib, komutanlık, süvari

³⁰⁴ İbnü'l-Kûtiyye, *Tarihu iftitâhi 'l-Endelüs*, 115; el-Halef, *Nazmü hükmi 'l-Emeviyyîn ve rusûmihim fi 'l-Endelüs*, 1/414.

³⁰⁵ İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü 'l-Muğrib fî ahhâri 'l-Endelüs ve 'l-Mağrib*, 2009, 2/151.

³⁰⁶ İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü 'l-Muğrib fî ahhâri 'l-Endelüs ve 'l-Mağrib*, 2009, 2/167.

³⁰⁷ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü 'l-hulleti 's-siyerâ*, 1985, 1/252; İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 177.

³⁰⁸ Süvari birliği olarak tercüme ettiğimiz görev Sâhibu'l-hayl olarak isimlendirilmiştir. Bu görevli hem süvari birliklerinden sorumlu olmakla birlikte onların düzeninden sorumludur. Genel olarak askeri akınlar düzenleyen Sâibu'l-hayl daha çok komutanlar arasından seçilirdi. İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü 'l-Muğrib fî ahhâri 'l-Endelüs ve 'l-Mağrib*, 2009, 2/158; Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasî Tarih)*, 114-115.

³⁰⁹ İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü 'l-Muğrib fî ahhâri 'l-Endelüs ve 'l-Mağrib*, 2009, 2/224.

birliğinin komutanlığı, posta teşkilâtınının başı. Aynı zamanda o, eyaletlerin de tek sorumlusuydu. Kendisine tahsis edilen dairesinde kayıtları tutmuştur. Daha sonra o kayıtların mühürlenmesi için göndererek onlar mühürlenip kendisine getirilince o da bunu valilere göndermiştir. Valiler de kendilerine gönderilen bu kayıtları uygulamışlardır.³¹⁰

III. Abdurrahman emirlik görevine gelince iç politika olarak ilk başta bazı aileler ile mücadele etmiştir. Bu mücadelede komutan olarak Hâcib Bedr b. Ahmed de yer almıştır. Mücadele edilen ailelerden biri Benî Haccac ailesi idi. Endülüs'ün köklü ailelerinden biri olan Benî Haccac ailesinden biri olan İbrahim b. Haccac, Emîr Abdullah döneminde İşbiliyye'ye (Sevilla) vali olarak atanmıştı. Ve burada yarı müstakil bir yönetim oluşturmuştu. 301/913 senesinde İşbiliyye (Sevilla) yöneticisi olarak halk tarafından yine o aileden biri olan Ahmed b. Mesleme'nin seçilmesi üzerine III. Abdurrahman bu duruma sinirlenmiş, İşbiliyye'yi ele geçirmek için bir ordu göndermiştir. Daha sonra kuşatılan şehre takviye olarak yeni birlikler gönderilmiş olup bunların başına da Bedr komutan olarak tayin edilmiştir. İşbiliyye'ye ulaşan Bedr ve komutasındaki ordu karşısında daha fazla direnemeyeceğini anlayan İşbiliyye yöneticisi Ahmed b. Mesleme, hâcib ile antlaşma yaparak şehri teslim etmiştir. Bedr b. Ahmed, şehri teslim alınca bir süre orada kalmıştır. Daha sonra oraya Saîd b. El-Münzir'i yönetici olarak bırakmıştır. Halkın halifeye bağlılığını sağladıktan sonra da Kurtuba'ya geri dönmüştür.³¹¹

Devletin iç mücadelelerinde komutan olarak vazifelendirilen hâcib aynı şekilde devletin dış mücadelesinde de komutan olarak görev almıştır. Abdurrahman en-Nâsır, dış politika olarak ordusunu birçok kez düşman topraklara göndermiştir. Bunlardan biri de Endülüs'ün kuzeybatısında yer alan Leon krallığı olmuştur. Leon kralının bazı hareketlerini tehdit olarak algılayan En-Nâsır, tedbir olarak 304/916 ve 305/917 yıllarında komutanı Ahmed b. Muhammed b. Ebû Abde'yi iki kez bir orduyla sefere göndermişti. İlk seferde bir netice alamayan ordu, 305/917 senesinde Leon kralı II.

³¹⁰ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/252-253.

³¹¹ Bu konu tezimizle doğrudan alakalı olmadığı için detaylı bilgiye yer vermedik. Ayrıntılı bilgi için bk. Birsal Küçüksipahioğlu, *III. Abdurrahman Dönemi Endülüs Tarihi (300-350/912-961)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1996), 21-22; İbn İzârî el-Merrâküşi, *El-Beyânü'l-Muğrib fi ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/130; İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 163; Küçüksipahioğlu, *III. Abdurrahman Dönemi Endülüs Tarihi (300-350/912-961)*, 21-22.

Ordoneo ile şiddetli bir mücadeleye girmişti. Bu savaşta müslüman ordusu ağır bir yenilgi almış ve komutan Ahmed b. Muhammed dâhil olmak üzere birçok kayıp vermişti. Bunun üzerine III. Abdurrahman komutanının öldürülmesine çok üzülmüş ve onun intikamını almak için hıristiyanlarla daha şiddetli mücadelelere girişmiştir. Bunların ilki 306/918 yılında Hâcib Bedr'in komutan olarak tayin edildiği seferdir. İslâm ordusunun başına geçen hâcib, Leon topraklarına girmiş, Leon kralını büyük bir yenilgiye uğratmıştır. Leon kralı, Navarra krallığı ile ittifak kurmuş olsa da bu hezimetten kaçamamıştır. Ancak en-Nâsır bu zaferle yetinmeyerek 308/920 yılında ordunun başına geçmiş, Muez seferi olarak bilinen bu seferde ıristiyanlara ağır bir darbe vurarak komutanı Ebû Abde'nin intikamını almıştır.³¹²

Devlete birçok hizmette bulunan Bedr b. Ahmed iyi bir devlet adamı olmuştur. İbnü'l-İzârî, onun hayatından bahsederken halifenin en cömert adamı olduğunu da kaydetmiştir.³¹³ O devletin sıkıntılı durumlarında elinden geleni yapmış, halifeyi bu durumda yalnız bırakmamıştır. Örneğin 302/914 yılında ülke sınırları içerisinde askerî seferleri dahi durduran bir kuraklık ortaya çıkmıştı. Ülkede ekonomik sıkıntıların yaşandığı bu dönemde Halife Nâsır ile birlikte Bedr b. Ahmed de halka bol bol sadaka dağıtmıştır. Bu şekilde malından infakta bulunmakta çekinmeyen hâcib, 309/921 yılının Recep ayında bir cuma gecesı vefat etmiştir. O hâciblik görevine getirildikten sonra layıkıyla bu görevi yerine getirmiş olup ölünceye kadar bu görevde kalmıştır.³¹⁴

Bedr b. Ahmed'in oğulları; Abdurrahman, Abdullah ve İsmail de babaları gibi devlette görev almıştır. Onlar en-Nâsır tarafından saray içerisinde veya sarayın dışında birçok alanda görevlendirilmişlerdir.³¹⁵ İsmail b. Bedr kâtip olarak³¹⁶, Abdurrahman b. Bedr de onun döneminde kâtip, vezir ve haznedâr olarak görev yapmıştır.³¹⁷

---

³¹² İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/172; İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 169; Küçüksipahioğlu, "Endülüs Emevileri", 4/92.

³¹³ İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/168.

³¹⁴ İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/175; İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 177.

³¹⁵ İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/159; İnân, *Devletü'l-İslâm fî'l-Endelüs*, 1988, 1/460.

³¹⁶ İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/159.

³¹⁷ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/253.

2.5.15. Mûsâ b. Muhammed b. Said b. Mûsâ b. Hudayr Ebu'l-Esbâğ

Mûsâ b. Muhammed mevâlîlerden olup Kurtuba'da soylu bir aile olan Benû Hudayr'a mensuptur.³¹⁸ Bu aileden birçok vezir, şurta görevlisi ve hâcib çıkmıştır.³¹⁹ Onlardan biri olan Mûsâ b. Hudayr, 256/870 yılında dünyaya gelmiştir.³²⁰ İlk olarak Emîr Abdullah b. Muhammed döneminde göreve getirilmiştir. 293/906 yılında Emîr Abdullah b. Muhammed sâhibu'l-medîne olarak görev yapan Muhammed b. Ümeyye b. Şüheyd'i azledip yerine Muhammed b. Ğanem'i tayin etmişti. Ancak aynı sene içerisinde onu da görevden alarak Mûsâ b. Muhammed'i bu göreve getirmiştir.³²¹ Bu şekilde göreve başlayan Mûsâ b. Muhammed, Emîr vefat edinceye kadar bu görevini sürdürmüştür. Mûsâ b. Muhammed sâhibu'l-medîne iken 300/912 yılında Abdurrahman en-Nâsır yönetime geçince yine bu görevine devam etmiştir. O, hâcib Bedr ile birlikte III. Abdurrahman adına halktan biat almıştır.³²²

En-Nâsır daha önce de belirttiğimiz gibi idarî kadroları düzenlemiş, birçok azil ve tayin işleminde bulunmuştur. Bunlardan biri de Mûsâ'yı vezir olarak atamasıdır. Mûsâ sâhibu'l-medîne ve vezirlik görevlerini birlikte yürütmüştür. Bu esnada En-Nâsır halifeliğinin ilk senesinde sefere çıkmış, Mûsâ b. Nusayr'ı sarayda yerine Bedr b. Ahmed'in oğlu Abdurrahman b. Bedr ile birlikte vekil olarak bırakmıştır. Yine 301/913 yılında çıktığı ikinci seferinde de sarayda onu yerine vekil olarak bırakmıştır.³²³

302/914 yılında ise Mûsâ b. Muhammed ve diğer Benû Hudayr ailesi mensupları görevlendirildikleri yerlerinden alınmışlardır. Bu esnada sâhibu'l-medîne olan Mûsâ bu görevden azledilmiştir. Onun yerine Muhammed b. Abdullah getirilmiştir. Ancak daha sonra Benû Hudayr ailesi görevlerine tekrar tayin edilmişlerdir.³²⁴ Mûsâ b. Muhammed'in sâhibu'l-medîne görevine devam edip etmediği net olmamakla birlikte o

³¹⁸ Ebü'l-Velîd Abdullâh b. Muhammed b. Yûsuf el-Kurtubî el-Ezdî İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2006), 1/48; İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmilâ li kitâbi's-sıla*, 2/170.

³¹⁹ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/233.

³²⁰ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/48.

³²¹ İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahhâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/142.

³²² İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahhâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/158; İnân, *Devletü'l-İslâm fî'l-Endelüs*, 1988, 1/374.

³²³ İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahhâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/160,164.

³²⁴ İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahhâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/166; Parlak, *Endülüs'ün Yükselişi*, 114.

vezirlik görevine devam etmiştir. Nâsır'ın 306/918 ve 308/920 yıllarında çıktığı seferlerde de halifenin oğlu Hakem ile birlikte sarayda vekil olarak bulunmuştur.³²⁵

Ertesi sene Hâcib Bedr b. Ahmed'in vefat etmesiyle hâciblik makamı boş kalmış, bu yere halife veziri Mûsâ'yı tayin etmiştir.³²⁶ 309/921 senesinde hâciblik görevine getirilen Mûsâ da bu görevde vefat edinceye kadar kalmış takribî on yıl bu görevini sürdürmüştür. Vefat tarihi hakkında iki ayrı rivayet bulunmaktadır. İbnü'l-Faradî hâcibin 319/931 yılının sonlarına doğru vefat ettiğini kaydetmiştir. Hatta bu yıl içerisinde Mûsâ ile birlikte meşhur pek çok kişinin vefat ettiğini ve bu nedenle bu yılın soylular yılı olarak anıldığını da ifade etmiştir.³²⁷ Diğer bazı tarihçiler ise bu tarihle birlikte 320/932 yılında Safer ayının on beşinde vefat etmiş olabileceğini belirtmişlerdir. İbnü'l-Ebbâr'ın kaydına göre Mûsâ'nın vefatıyla birlikte halife Nâsır hâciblik görevine tekrar birini tayin etmemiştir.³²⁸ Bu da bize göstermektedir ki, halife 350/961 yılında vefat edinceye kadar hâciblik makamı otuz yıl boyunca boş kalmıştır.

Siyasî hayatı bu şekilde kaydedilen Mûsâ b. Muhammed hakkında tarihçiler onun diğer bazı özelliklerini de nakletmişlerdir. Yöneticilik vasfının yanında âlim, edip ve şair oluşunu da vurgulamışlar, zâhid bir kişiliğe sahip olduğunu belirtmişlerdir.³²⁹

O, Emîr Abdullah b. Muhammed'in emirlik öncesinde ve sonrasında düzenlemiş olduğu ilim meclislerinde bulunmuştur. Bu meclis edip, şair ve marifet ehlinen birçok kişinin katıldığı, pek çok konunun müzakere edildiği görkemli bir meclis olmuştur.³³⁰

Mûsâ b. Muhammed'in hâciblik görevinde iken şairliği ile alakalı bir anekdot anlatılmaktadır. O dönemde Süheyb b. Menî (öl.318/930) adında Kurtuba'da kadılık yapan biri vardı ve bu kadı nebîz (şarap) içmekteydi. Aynı zamanda o Irak ehlinin mezhebine göre amel etmekteydi. O yüzüğüne “*Ey bütüin gaybları bilen, Süheyb'e yardım et*” diye naksettirmişti. Bir keresinde hâcib Mûsâ'nın yanında iken de şarap içmiştir. Şarabın etkisiyle kendinden geçtiği sırada hâcib onun parmağındaki yüzüğünün

³²⁵ İbn İzâri el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fi ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/173,176.

³²⁶ İbn İzâri el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fi ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/182; el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/356; İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, 1988, 1/460.

³²⁷ İbnü'l-Faradî, *Târihu ulemâi'l-Endelüs*, 1/93.

³²⁸ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/233; İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li kitâbi's-sıla*, 2/171.

³²⁹ el-Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 302; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 422; İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/233.

³³⁰ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/233; İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, 1988, 1/351.

alınarak kendisine getirilmesini istemiştir. Daha sonra yüzükte yazan sözün altına kendisi “*Onun ayıplarını ört. Çünkü onda bütün ayıplar var*” şeklinde bir söz ekleyerek bu yüzüğü ona geri taktırmıştır. Öyleki Süheyb yazının farkına varana dek bu yüzükle mühür basmaya devam etmiştir.³³¹ Ayrıca halife Nâsır zamanında vezir olan Abdülmelik b. Cehver onun hakkında Emîrû'l-müminin'in yanında Mûsâ gibi birini daha önce görmediğini, Mûsâ'nın mecliste şakayı ve ciddiyeti birlikte kullanarak meclisi yönettiğini aktarmıştır.³³²

Hâcibin kardeşi Ahmed b. Muhammed b. Hudayr devlette etkin bir şekilde rol almıştır. O şurta (polis teşkilatı) görevinde iken Halife Nâsır tarafından vezirlik ve komutanlık görevlerine getirilmiştir. Ve 327/939 senesinde vefat edinceye kadar bu görevlerini sürdürmüştür.³³³ Ahmed b. Muhammed de kardeşi gibi ilim, edebiyat ve şiir alanında meşhur olmuştur. Aynı şekilde Mûsâ b. Muhammed'in oğlu Abdurrahman b. Mûsâ'da babası ve amcası gibi bu konularda tanınan bir kişidir.

Mûsâ'nın konuşmasının güzel olduğu ayrıca mezâlim mahkemelerine giderek orada davalara baktığını bilmekteyiz. Hatta bu konuda bir eser te'lif etmiştir. Kardeşi Ahmed ve oğlu Abdurrahman'da aynı şekilde birer eser kaleme almışlardır. Oğlu Abdurrahman'ın kitabında babası Mûsâ ve kendisinin tanıklık etmiş olduğu bazı nevâzil³³⁴ konularından bahsettiği nakledilmektedir. Bu nevâzil davalarında kadıya müşavirlik yapan bir heyetinde bulunduğu kaydedilmiştir.³³⁵

2.5.16. Ca'fer b. Abdurrahman es-Saklebî

Ca'fer b. Abdurrahman, diğer hâciblerin çoğunluğunun aksine Saklebî idi. Saklebîler Endülüs'e Doğu Avrupa'dan getirilmiş olan Slav asıllı kölelerdir.³³⁶

³³¹ el-Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 215; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 300; İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/237.

³³² İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/233.

³³³ İbnü'l-Faradî, *Târihu ulemâi'l-Endelüs*, 1/48; İbn İzârî el-Merrâküşi, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/159.

³³⁴ Nevâzil, dört mezhep imamından sonra ortaya çıkan ve hakkında bir fetva bulunmayan yeni fikhî meseleler demektir. bk. Eyyüp Said Kaya, “Nevâzil” (İskenderiye: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007), 33/34.

³³⁵ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmilâ li kitâbi's-sıla*, 2/170-171. Müşavir heyeti, mahkemelerde görülen davalarda Kadı'nın davaların çözümünde danıştığı bir heyettir. Endülüs'te oldukça gelişmiş olan bir sistemdir. Bu konu hakkında 2010 yılında bir tez yayınlanmıştır. Bk. Melek Şahin, *Endülüs Emevî Devletinde Müşavirler Meclisinin Ortaya Çıkışı ve Meclis Üyelerinin Hayatı ve Görüşleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2010).

³³⁶ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 21.

Bunlardan biri olan Ca'fer b. Abdurrahman'ın da II. Hakem'in hâcibi olduğu kaydedilmiştir. Halife Hakem el-Müstansır'ın ilk hâcibi olan Ca'fer 351/962 yılında bu göreve tayin edilmiştir.³³⁷

Kaynaklar Ca'fer hakkında fazla bilgi vermemekle birlikte halife tarafından bayındırlık işleriyle görevlendirildiğini bildirmişlerdir. Hakem el-Müstansır, halifelik makamına geçince ilk icraatlerinden biri Kurtuba Cami'ni genişletmek olmuştur. Çünkü o dönemde Kurtuba şehri nüfusu oldukça fazlaşmış olup halk camiye sığmamaya başlamışlardır. Burada yaşayanlar ise bu kalabalıktan bıkmış ve halife de bunu bildiği için bu işte acele etmiştir. Bunun için işin üstadlarını ve mühendislerini çağırarak caminin genişletilme çalışmalarına hemen başlatmıştır. Bu görevin takibine de hâcibi Ca'fer b. Abdurrahman es-Saklebi'yi getirmiştir. Lakabı *Seyfü'd-devle* olan Ca'fer, daha çok kendisine verilen bu görevle bilinmektedir.³³⁸

Onun bu göreve getirildiğine dair bir takım kitâbeler bulunmuştur. Bu kitâbelerden biri 353/964 senesine dayanmaktadır. Kitâbenin üzerinde Kurtuba Cami'sinin genişletilme çalışmasının II. Hakem döneminde olduğu, hâcib ve kâtip olan Ca'fer tarafından bu işin yürütüldüğü kaydı yer almaktadır. Kurtuba'da bulunan mermer bir sütunun üzerine nakşedilen ikinci bir yazıda ise - ki bu eser de 360/971 senesine aittir - azatlısı, hâcibi ve ülkesinin onuru ibareleri de yer almaktadır. Bir diğer kanıt da Gırnata müzesinde üzerinde antik bir yazı bulunan mermer bir kaptır. 360/971 senesine ait olan bu kapta ise II. Hakem tarafından bu işin hâcibi Ca'fere verildiği yazmaktadır.³³⁹

Bu görevi yerine getirildiği bilinen Ca'fer'in hâciblik makamında ne kadar kaldığı azledilerek mi yoksa vefat ettiğinden dolayı mı görevinin sona erdiğine dair sorular ise cevapsız kalmıştır. Kendisinden sonra ise bu göreve daha çok Mushafî olarak bilinen Ca'fer b. Osman getirilmiştir.

---

³³⁷ İbn İzâri el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahhârî'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/235; Âmine Mahmûd Avde ez-Zeyâbât, *el-Hicâbetü ve'l-vizâratü fî asri'l-hilâfeti'l-Emeviyye fî'l-Endelüs* (Ürdün: Câmiatu Mûte, 2000), 81.

³³⁸ İbn İzâri el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahhârî'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/233-234.

³³⁹ Vehrânî, *el-hicâbetü bi'l-endelüsü fî'l-ahdi'l-emeviyye*, 141.

2.5.17. Ca'fer b. Osman el-Mushafî

Tam adı Ebü'l-Hasan Ca'fer b. Osman b. Nasr b. Fevz b. Abdullah el-Kaysî olan Ca'fer b. Osman Belensiye (Valencia) Berberîlerindendir.³⁴⁰ Babası Osman el-Mushafî (öl.325/937), edebiyatçı kişiliği ile ön planda olup Nâsır döneminde, II. Hakem'e eğitim veren hocalardan birisidir.³⁴¹ Bu sayede Ca'fer, II. Hakem ile samimi bir ilişki kurma fırsatı elde etmiştir. İlk olarak Halife Nâsır döneminde prens II. Hakem'in kâtipliğiyle görevlendirilmiştir. Yine aynı dönemde Miyorka adasına vali olarak tayin edilmiştir. 350/961 yılında Nâsır'ın vefat edip oğlu II. Hakem'in devletin başına geçmesiyle birlikte de aynı görevlerini sürdürmüştür. Ancak II. Hakem, daha halifeliğinin üçüncü gününde onu vezir olarak tayin etmiştir. Vezirlik görevine getirilen Ca'fer halifenin özel kâtipliğini de yapmıştır. Bir süre sonra da bu görevlere ek olarak vilâyetü'ş-şurta görevi de el-Mushafî'ye verilmiştir. Bu süreçte halifenin oğlu II. Hişâm'a da hizmet eden Ca'fer el-Mushafî onun halifeliği döneminde de hâciblik görevine getirilmiştir.³⁴² Görev hayatı kısaca bu şekildedir. Ancak Makkarî Nefhu't-Tıb kitabında II. Hakem'in de Ca'fer'i hâciblik görevine getirdiğini belirtmektedir. Öyleki bu göreve getirilen hâcib buna teşekkür etmek için halifeye birçok hediyeye takdiminde bulunmuştur. Bu hediyelerin içeriğini Makkarî kitabında şu şekilde sıralamıştır:

- Kılıç, mızrak, kalkan, zırh, miğfer gibi savaş aletleriyle donatılmış 100 adet Frenk süvari asker birliği
- 320 küsur farklı milletlere ait zırh
- 300 adet miğfer
- 100 adet Hint miğferi
- 50 adet Taştâne ismi verilen en iyi ahşaptan yapılmış Frenk miğferi
- 300 adet Frenk mızrağı
- 100 adet sultânî kalkanı
- 10 adet yıldızlı gümüşten demir zırh (cevâşin)

³⁴⁰ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/257; İbn İzârî el-Merrâküşi, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/254.

³⁴¹ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1/348; İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/257; İbn İzârî el-Merrâküşi, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/254.

³⁴² İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/258; İbn İzârî el-Merrâküşi, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/254.

➤ 25 tane boynuzundan yaldızlı boynuz³⁴³

Bütün bunlar aynı zamanda Ca'fer'in mal varlığına ve devletin o dönemdeki refah seviyesine de işaret etmektedir.

Hâcib bu dönemde II. Hakem'den sonra gelen en yetkili isim olmuştur. Çalışmamızın ilk bölümünde bahsettiğimiz gibi Leon kralı IV. Ordoneo Kurtuba'ya gelerek halifenin huzuruna çıkmış daha sonra hâcib ile de görüşmüştür. Hâcib Ca'fer kendisine hil'at giydirmiş olup yanındakilere de çeşitli ikramlarda bulunmuştur.³⁴⁴

II. Hakem hilafetinin son yıllarında felç geçirmiş ve devlet işlerini hâcibi Ca'fer el-Mushafi'ye bırakmıştır. Hâcib, halife adına onun yetkilerini kullanarak idare de söz sahibi olmuş, gerekli kararları almaktan çekinmemiştir.³⁴⁵

Bu süreç içerisinde halife de kendisinden sonra tahta geçecek kişiyi düşünmüştür. 365/976 yılında yerine oğlu Hişâm El-Müeyyed'i veliaht tayin etmeye karar vermiş ve bunun için de henüz kendisi hayattayken onun adına biat alma işine girişmiştir.³⁴⁶ Daha sonra da oğlu henüz çocuk yaşta olduğu için devlet işlerinde ona yardımcı olmaları adına hâcibi Ca'fer el-Mushafi'yi ve İbn Âmir el-Mansûr'u görevlendirmiştir. Böylece Ca'fer halife tarafından oğluna da hâcib olarak tayin edilmiştir.³⁴⁷

366/977 yılında Halifenin vefat etmesiyle birlikte Hişâm'ın tahta geçeceği belirlenmiştir. Ancak bu kararı desteklemeyenler de olmuştur. Bunlar halifenin yanında nüfuz sahibi olan Slav komutanlardır.³⁴⁸ Onlar II. Hakem'den sonra yerine halifenin kardeşi Muğire'nin geçmesi gerektiğini düşünmüşlerdir. Hişâm tahta geçerse kendileri için bu durumun iyi olmayacağı kanaatinde olmuşlardır. Çünkü Hişâm'ın yaşı küçük olması sebebiyle hâcibin devletin yönetim kontrolünü ele alacak olması ve bunun da

³⁴³ el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/382.

³⁴⁴ el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/388-393.

³⁴⁵ İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, 1988, 1/510; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 4/391-393.

³⁴⁶ İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fi' ahhâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/249; İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, 1988, 1/509.

³⁴⁷ el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/396; Furkan Erbaş, *Endülüs Emevî Halifesi Hakem b. Abdurrahman Dönemi (350-366/961-976)* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, 2017), 65.

³⁴⁸ Sakâlibe denilen bu saray muhafızları Slav devşirmesidir. Mehmet Özdemir, "Hişâm II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, ts.), 18/146.

kendileri için tehlike arz edebileceğini öngörmüşlerdir. Ayrıca Ca'fer b. Osman'dan hiç hoşlanmamaları da bu düşüncelerini desteklemiştir. Bu nedenle halifenin vefat etmesini ilk başta herkesten gizlemişlerdir. Ancak daha sonra hâcibe durumu bildirmeye karar vermişler ve Muğire'yi başa geçirmek istediklerini de söylemişlerdir. Hâcib bunu öğrenince kendisinin tehlike altında olduğunu ve Muğire'nin halife olması durumunda görevden alıncağını düşünmüştür. İçlerinde İbn Ebû Âmir'in de bulunduğu yakın çevresine bu konuyu anlatmış ve II. Hişâm'ın başa geçmesi gerektiğini vurgulamıştır. Sonuç olarak Muğire'nin ortadan kaldırılmasına karar verilmiştir. Hâcibin özel emriyle de bir birlik oraya giderek infâzı gerçekleştirmiştir.³⁴⁹

II. Hişâm'ın halife olmasıyla birlikte Ca'fer b. Osman, vezir İbn Ebû Âmir ile birlikte devlet işlerini yönetmeye başlamışlardır. İlk icraatlerinden biri de Sakâlibe'yi bertaraf etmek olmuştur. Sakâlibe II. Hakem döneminde büyük bir nüfuzla sahip olmuş, artan bu nüfuzlarını da kötüye kullanarak halka zulmetmişlerdir. Ayrıca Muğire b. Abdurrahman'ı tahta geçirmek istemişler, II. Hişâm'ın halife olmasına muhalefet etmişlerdir. Onların hem sarayda hem de saray dışında bu kadar güçlenmeleri hâcibi endişelendirmiş ve bu soruna kökten çözüm bulmaya karar vermiştir. Vezir İbn Ebû Âmir'in de yardımıyla Sakâlibe'den olan saray görevlilerini saraydan kovdurtmuş ayrıca liderlerini de sürgüne göndermiştir. Bazılarını da öldürten hâcib bu şekilde Sakâlibe'yi etkisiz hale getirmiştir.³⁵⁰

Bu süreçte hıristiyanlar devletin durumunu fırsat bilerek tekrar saldırılara başlamışlardır. Bu saldırı sonucu hâcib devlet yöneticilerine danışmış ve bir sefer düzenlenmesine karar verilmiştir. Bunun üzerine bir ordu hazırlanmış ve komutan olarak da İbn Ebû Âmir tayin edilmiştir. 366/977 yılında çıkılan seferden birçok zafer ve ganimetle geri dönen ordu komutanı İbn Ebû Âmir devlette bir itibar elde etmiştir.³⁵¹ Günümüz araştırmacılarından biri Mushafî'nin İbn Ebû Âmir'i komutan tayin etmesinin sebeplerine değinmiştir. Ona göre Mushafî İbn Ebû Âmir'in Kurtuba'dan çıkacak olmasına ve bu şehirden uzaklaşacak olmasına sevinmiş olabilir. Bununla beraber

³⁴⁹ Bu hadisenin ayrıntılı bilgisi için bk.. İbn Bessâm, *ez-Zâhire fî mehâsini ehli'l-Cezîre*, 7/58; İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/260-261; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 4/394-397.

³⁵⁰ İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/263-264; Ali Ahmed Kahtânî, *ed-Devletü'l-Âmiriyye fî el-Endelüs* (Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1981), 42-44.

³⁵¹ İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/264; el-Makkarî, *Nefhu't*tîb*, 3/87-88.

Mushafî, İbn Ebû Âmir varlığından rahatsızdı ve onun siyasî hareketlerinin de farkındaydı. Hatta onun devletin idarî işlerinde kendisinin ortak olması da stresli hissetmesine sebep oluyordu.³⁵² Bu tespitler kanaatimizce doğrudur. Ancak Mushafî'nin bu sevinmesi yarıda kalmış, kendisi Kurtuba'da devlet işlerinin başında tek kalmış olsa da bu uzun sürmemiştir. İbn Ebû Âmir'in gönderildiği seferde başarılı olması döndüğünde gücünün artmasını sağlamıştır.

Bundan sonraki süreçte ise Mushafî'nin, İbn Ebû Âmir'in karşısında nüfuzu giderek azalmaya başlamıştır. İbn Ebû Âmir, gücünü artırdıkça etrafında kendisi için tehlike olabilecek kişileri ortadan kaldırmaya başlamıştır. Ca'fer b. Osman'ı da kendisine rakip olarak gören İbn Ebû Âmir, ondan kurtulmanın yollarını aramıştır. Bu süre zarfında Ca'fer b. Osman'a arkadaşça yaklaşmış ancak gizliden planlar yaparak her fırsatta onu engellemeye çalışmıştır.

Aynı zamanda ordu komutanlarından biri olan Gâlib de hâcibten hoşlanmıyordu. Onun nüfuzundan çekinen Ca'fer ise ona yakın olmaya çalışmıştır. Bu sebeple Gâlib'in kızını oğlu ile evlendirmek istemiştir. Başta bu teklifi kabul eden komutan İbn Ebû Âmir'in araya girmesiyle bu kararından vazgeçmiş üstelik kızını İbn Ebû Âmir ile evlendirmiştir.³⁵³

Bütün bu olanlardan sonra hâcibin artık devlet yönetiminde büyük bir etkinliği kalmamıştır. İbn Ebû Âmir çabalarının karşılığını almış ve ondan kurtulmanın yolunu bulmuştur. Mushafî, II. Hişâm tarafından kendisi ve devletin çeşitli kademelerinde görev yapan oğulları ve yeğenleriyle birlikte azledilmiştir. Haklarında çeşitli suçlamalarda bulunulmuş ve dava edilmişlerdir. Bu süreçte mallarına da el konulan hâcib, hapse atılınca burada zor günler geçirmiştir. Hapisten çıkması mümkün olmamış birkaç yıl sonra da burada 372/982 yılında vefat etmiştir. Bazı tarihçiler onun öldürülmüş olabileceğinden de bahsederler.³⁵⁴

³⁵² Kahtânî, *ed-Devletü'l-Âmiriyye fî el-Endelüs*, 48.

³⁵³ Şeyban, "Endülüs Emevi Hanedanına Karşı Bir İktidar Denemesi: Endülüs Emevileri Hâciblerinden el-Mansûr Muhammed İbn Ebî Âmir(366/976-392/1002)", 254-255.

³⁵⁴ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/259; İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/265-268; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fûnûni'l-edeb*, 2002, 23/403; el-Makkarî, *Nefhu't*tîb*, 3/88-90.

Onun İbn Ebû Âmir ile oldukça zıt karakterlerde olduğu kendisinin oldukça cimri iken İbn Ebû Âmir'in cömert biri olduğu kaydedilmiştir. Ayrıca Ca'fer b. Osman'ın birçok mal biriktirdiği, kendi adına birçok ev inşa ettirdiği de verilen bilgiler arasındadır.³⁵⁵

Ca'fer el-Mushafi'nin devlet yönetiminde hırslı olduğu kendi istediklerini elde edebilmek adına gözünü kırpmadan ölüm emri verdiğinden anlayabiliriz. O Muğîre b. Abdurrahman'ı öldürmeye giden İbn Ebû Âmir'in tereddüt edip bunu Ca'fer'e bildirmesi üzerine kendisine gönderdiği mektupta şu şekilde karşılık vermiştir: “Bizi kandırdın. Ya emredilene yaparsın, ya da senin yerine başkasını göndeririz”, demiştir.³⁵⁶

Hâcibin ailesinden birçok kişi de II. Hişâm döneminde çeşitli görevlere tayin edilmişlerdir. Hâcibin yeğeni Hişâm b. Muhammed b. Osman huddatü'l-hayl³⁵⁷ ve vezirlik görevlerine, oğulları Muhammed, Osman ve Abdurrahman ile kardeşi Saîd ve kardeşinin oğlu Muhammed şurtanın başına getirilmişlerdir.³⁵⁸

Hâcib bütün bunların yanı sıra o dönemin en meşhur şairlerinden birisi olmuştur. Yaşadığı dönemde i'tizâr ve isti'tâf şiirlerini³⁵⁹ söyleyenlerin en meşhuru, Ca'fer el-Mushafi idi. O hapiste iken affedilmesi için İbn Âmir'e pek çok şiir yazmıştır.³⁶⁰ Ancak görüldüğü üzere bunun bir faydası olmamış hapiste iken hayatını kaybetmiştir.

³⁵⁵ İbn Saîd el-Mağribî, *el-Muğrib fi hule'l-Mağrib*, 1/200.

³⁵⁶ İbn İzârî el-Merrâkûşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fi ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/261; İbn Bessâm, *ez-Zâhire fi mehâsini ehli'l-Cezîre*, 7/58.

³⁵⁷ Huddatü'l-hayl, Endülüs'te devletin kurulmasından itibaren bulunan idarî ve askerî bir görevdir. İlk dönemlerde sâhibü'l-hayl olarak bilinen bu göreve getirilenler birçok işten sorumlu tutulurlardı. Başlıca görevleri, atların durumları ile ilgilenmek, onların bakımı, savaşa hazırlanması, cins atların seçilmesi gibi işleri yerine getirmektir. Endülüs Emevî Devleti'nde önemli bir yer tutan Huddatü'l-Hayl hakkında bir makale yayınlanmış olup bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Abdülhalîm Ali Ramazan Devîm, “Huddatü'l-hayli fi'l-Endelüsü hilâli'l-asri'l- Emevî h.138-422/m. 756-1031”, *Mecelletü Külliyyeti'l-Lügati'l-Arabiyye bi Itâyi'l-Bârid* 33/5 (01 Ekim 2020), 5501-5540.

³⁵⁸ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/258.

³⁵⁹ İ'tizâr: özür dilemek, mazeretinin kabul edilmesini istemek, İsti'tâf: içinde bulunduğu durumdan kurtulmak için muhatabından merhamet dilenmek demektir. Arap şiirinde yaygın olan bu şiir türü şairin içinde bulunduğu menfi durumdan kurtulmak ve karşısındakinden özür dilemek için söylediği bir türdür. Genelde muhatap devlet yöneticileridir. Endülüs Emevî Devleti'nde bu türde oldukça zengin bir miras kalmıştır. Bu konu hakkında bir doktora tezi hazırlanmış olup bk. Ramazan Meşe, *Endülüs Arap Şiirinde İ'tizâr ve İsti'tâf* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 2018).

³⁶⁰ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/265; el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/501.

2.5.18. İbn Ebû Âmir el-Mansûr

İslam tarihinde daha çok Mansûr adıyla bilinen hıristiyan tarihçiler arasında da Almanzor olarak anılan hâcibin tam adı Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Abdullah b. Âmir b. Ebî Âmir b. Velid b. Yezîd b. Abdülmelik el- Meâfirî'dir.³⁶¹ 327/939 senesinde doğan İbn Ebî Âmir'in nesebi Yemen'e dayanmaktadır. Meâfir kabilesine mensup olup Arap bir aileden gelen hâcibin ailesi genelde ilim ehli oluşlarıyla bilinmektedirler. Bu ailenin atası olan Abdülmelik b. Âmir İspanya'nın fethi için Târik b. Ziyâd ile birlikte buraya gelmiştir. Ve fetihten sonra da ailesiyle birlikte Turtûşa³⁶² bölgesine yerleşmiştir.³⁶³

Mansûr'un ailesinden birçok kişi devletin çeşitli kademelerinde görev almıştır. İlk olarak dedesi İşbiliyye'nin kadılık görevini yapmıştır. Aileden bazıları da sarayda kâtiplik yapmıştır. Babası da iyi bir hukukçu olarak bilinmektedir. Bu şekilde ilmî bir çevreye doğan İbn Ebû Âmir, çok iyi bir eğitim almıştır. Alî el-Kâlî ve Ebu Bekr İbnü'l-Kûtiyye gibi değerli pek çok hocadan ilim tahsil etmiştir. Daha sonra meslek hayatına babası gibi hukukçu olarak başlamıştır. İlk olarak Kurtuba kadısının yanında mahkeme kâtibi olarak göreve yapmıştır.³⁶⁴

O zekâsıyla hızla yükselmiş ve saraya girmeyi başarmıştır. Halife II. Hakem tarafından Reyeye 'ye kadı olarak tayin edilen İbn Ebû Âmir, aynı zamanda Halife'nin oğlu Hişâm'ın annesi Subh'un hizmetçilik ve vekil harçlığı görevine getirilmiştir.³⁶⁵ Bu görevin hemen ardından başka görevlere de tayin edilen İbn Ebû Âmir ilk olarak 356/967 yılında aylık on beş dinar maaşla halifenin oğlu Abdurrahman'ın mallarını idare etme ile de görevlendirilmiştir. Diğer görevlendirmeleri de sırasıyla 356/967 yılında darphane müdürlüğü ve hazinenin kontrolü görevi, 358/969 yılında miras

³⁶¹ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/268; Ebû Abdillâh Lisânüddîn Muhammed b. Abdillâh el-Endelüsî İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta fî ahbâri Gırnâta* (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 2/57; E. Lévi-Provençal, "Mansur" (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 7/302.

³⁶² El-Cezîretü'l-Hadrâ'nın kuzeydoğusunda yer alan Vâdiâne bölgesindedir.

³⁶³ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/272,275; İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta fî ahbâri Gırnâta*, 2/57-58; Reinhart Pieter Anne Dozy, *Spanish Islam: a history of the Moslems in Spain* (London: Chatto&Windus, 1913), 458-459.

³⁶⁴ el-Merrâkûşî, *el-Mucib fî telhîsi ahbâri'l-mağrib*, 30; İbn İzâri el-Merrâkûşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/257; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*, 2002, 23/403; İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta fî ahbâri Gırnâta*, 2/57-58; Dozy, *Spanish Islam*, 459-460.

³⁶⁵ İbn Bessâm, *ez-Zâhire fî mehâsini ehli'l-Cezîre*, 7/60; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*, 2002, 23/404; İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta fî ahbâri Gırnâta*, 2/58.

malları kadılığı görevi, 359/970 yılında Abdurrahman'ın vefat etmesi sebebiyle II. Hakem'in diğer oğlu Hişâm'a vekillik görevi ve 361/972'de Sâhibü'ş-Şurta görevleridir.³⁶⁶ Kısa süre içerisinde devletin birçok kademesine tayin edilen İbn Ebû Âmir, kazandığı paralarla da başta Subh olmak üzere birçok kişiye hediyeler almıştır. Ve bu sayede herkese kendini sevdirmiştir.³⁶⁷

361/972 yılında Halife II. Hakem'e Kuzey Afrika'da Fatimiler'le yapılan mücadele de ordu komutanının fazla harcama yapmış olduğu bilgisi gelmiş; bunu kontrol etmek içinde halife, İbn Ebû Âmir'i oraya göndermiştir. Bu görev esnasında orada bulunan yönetici ve komutanlarla iyi ilişki kuran İbn Ebû Âmir, 363/974 yılında ordu ile birlikte Kurtuba'ya dönmüştür.³⁶⁸

365/976 yılında halife II. Hakem'in vefatıyla birlikte oğlu Hişâm başa geçmiştir. Yukarıdaki bir önceki başlıkta belirttiğimiz gibi Mushafî hâcib, İbn Ebû Âmir'de vezir olarak atanmıştır. Bu süreçte hâcib ile birlikte önce Sakâlibe'nin gücünü kıran İbn Ebû Âmir, daha sonra Muğire b. Abdurrahman'ın öldürülmesinde bizzat rol almıştır. Daha sonra durumu fırsat bilerek saldırıya geçen hıristiyanlar ile mücadeleye de kendisi komutan olarak katılmış ve önemli bir zafer elde ederek Kurtuba'ya geri dönmüştür. Bu zafer onun ününe ün katmış ve kendisini askerî yeteneğiyle de ön plana çıkarmayı başarmıştır.

Bütün bunlar İbn Ebû Âmir'in kendisine rakip olabilecek kişileri eleyerek devlette en üst yetkili olabilme amacını oluşturmuştur. Kurtulmak istediği ilk kişi olarak da Mushafî'yi belirlemiş ve çeşitli oyunlarla onu alt etmeyi başarmıştır. Bu süreçte Endülüs komutanlarından biri olan devletin sınırında komutan olarak görev yapan Galib b. Abdurrahman ile ittifaklık kurmuştur. İbn Ebû Âmir, komutanın kızıyla da evlenerek onunla bağıını pekiştirmiştir.

367/977 yılında hıristiyanlara karşı çıktığı ikinci ve 368/978 yılındaki üçüncü seferlerinde de başarılı olması halife tarafından ödüllendirilmiş ve Kurtuba'nın sâhibü'l-medîne görevine tayin edilmiştir. Hemen ardından kendisine *zü'l-vizâreteyn* ünvanı

³⁶⁶ İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahhâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/251.

³⁶⁷ İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahhâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/252.

³⁶⁸ İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahhâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/252-253; Dozy, *Spanish Islam*, 464-466.

verilmiş ve maaşı da artırılmıştır.³⁶⁹ Mushafî'nin vefat etmesi ile birlikte de hâciblik makamına getirilmiştir.³⁷⁰

Bu süreç içerisinde hâcib İbn Ebû Âmir yönetiminde tek adam olma isteğini sürdürmüş ve bunun için halifeyi bile geri planda bırakmaya çalışmıştır.³⁷¹ Buna halifenin annesi de yardımcı olmuştur. Günümüz araştırmacılarından Lütî Şeyban da bu konuda: “ Garib olan o ki, zeki bir kadın olmasına rağmen anne Subh, hacibin yönelimde tek adam olma hırsıyla hareket ettiğini anlayamadığı için, oğlunun hakkına haciz koyma suçuna iştirak etmesinin sonuçlarını fark edememiş ve saray içinde hacibin temel dayanağı olmayı sürdürmüştür. ” diyerek Subh'un bu davranışını ilginç bulmuştur.³⁷²

Hâcib bununla da kalmayarak yönetiminde kendisine herhangi birinin karışmasını engellemek adına hükümet merkezini başka bir yere taşımaya karar vermiştir. III. Abdurrahman zamanında yapılan *Medînetü'z-Zehra* gibi kendisine özel bir şehir yaptırmıştır. *Medînetü'z-Zâhire* adı verilen ve yapımı 371/981 yılında tamamlanan bu şehir Vâdi'l-Kebîr nehrinin yanında kurulmuştur. Bu şehre ailesi, ordusu ve mallarını nakleden hâcib, bundan sonraki devlet işlerini diğer devlet memurlarıyla birlikte buradan yürütmüştür.³⁷³

Hâcib kendisi için tehlike olarak gördüğü kimseleri saf dışı bırakmaya devam etmiştir. Bu bağlamda da vaktiyle Mushafî'yi bertaraf edebilmek için anlaşma yaptığı kayınpederi Gâlib'i de gözden çıkarmakta tereddüt etmemiştir. Bu da bize göstermektedir ki o, çıkarları uğruna hiç kimseye acımamış yürüdüğü yolda kendisine engel olacağını düşündüğü insanları sırasıyla ortadan kaldırmıştır. Komutanı saf dışı bırakabilmek adına ilk olarak kendisine bağlı yeni bir ordu kurmaya karar vermiştir. Bu orduyu gönüllü ancak daha çok ücretli olan Berberîler ve hıristiyanlardan oluşturmuştur. Orduyu kendisine sadık bir hale getiren hâcib, onların başında seferlere çıkmaya

³⁶⁹ İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/265-267.

³⁷⁰ İbnü'l-Hatîb, *A'mâlü'l-a'lâm fî men büyi'a kable'l-ihtilâm min mülûki'l-İslâm*, 60.

³⁷¹ İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/276; Şeyban, “Endülüs Emevi Hanedanına Karşı Bir İktidar Denemesi: Endülüs Emevileri Hâciblerinden el-Mansûr Muhammed İbn Ebî Âmir(366/976-392/1002)”, 256.

³⁷² Şeyban, “Endülüs Emevi Hanedanına Karşı Bir İktidar Denemesi: Endülüs Emevileri Hâciblerinden el-Mansûr Muhammed İbn Ebî Âmir(366/976-392/1002)”, 257.

³⁷³ İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/275-277; İnân, *Devletü'l-İslâm fî'l-Endelüs*, 1988, 1/535-536.

başlamıştır. Komutan Gâlib ise onun amacını az çok anlamıştır. Ve aralarında artık hissedilir bir muhalefet başlamıştır. Eski iki dost olan hâcib ve komutanın bu anlaşmazlıklarının sonucunda 371/981 yılında orduları karşı karşıya gelmiş ve bu savaşta Gâlib atından düşerek ölmüştür.³⁷⁴

İşte bu savaştan sonra hâcib bir rakibinden daha kurtulmuş ve emellerine neredeyse ulaşmıştır. Hatta bu yıl kendisine *el-Mansûr Billah* lakabını almış olması bunun kanıtlarından biridir. Cuma hutbelerinde adını halifeden sonra zikrettirmeye başlayan Mansûr, halife unvanı dışında bütün alâmetlere sahip olmuştur. Bu tarihten itibaren hâcib gücünün en fazla olduğu döneme ulaşmıştır. Öyleki adeta bir halife gibi davranışlar sergilemekte olup huzuruna gelen herkesi şehzadeler dâhil olmak üzere elini öptürmüştür.³⁷⁵ Sadece halife ünvanı eksik olan Mansûr bunu da almak istemiş ancak danıştığı halkın tepkisinden çekindiği için bu kararından vazgeçmiştir.³⁷⁶

Mansûr, gücünü gölgeleyebilecek hiçbir kimseye acımamıştır. Öyleki onun hayatına son verdiği adamlar yukarıdakilerle sınırlı kalmamış bundan sonra da infazlara devam etmiştir.³⁷⁷ Sonuncu infâzı onun tek lider olma isteğinin ne kadar kuvvetli olduğunu göstermektedir O kişi, oğlu Abdullah'tır. Bu infâz halk tarafından çok cânî bir davranış olarak algılanmış ve ona karşı duydukları korku artmıştır.³⁷⁸ Böylece Mansûr iktidarını sağlamlaştırmış ve iktidarının kendinden sonra soyundan devam etmesi içinde 381/991 yılında oğlu Abdülmelik'i yerine veliaht olarak tayin etmiştir. Ve hâcib başta olmak üzere hâkimiyet unvanlarını da ona vermiştir. Diğer oğlu Abdurrahman'ı da vezir olarak tayin eden hâcib, kendisini devletin en üst makamında kabul etmiştir.³⁷⁹ Bundan

---

³⁷⁴ İbnü'l-Hatîb, *A'mâlû'l-a'lâm f'i men bûyi'a kable'l-ihtilâm min mülûki'l-İslâm*, 62-63; Dozy, *Spanish Islam*, 494-497; Na'naî, *Târîhu'd-devleti'l-Emeviyye fî Endelüs*, 435-437.

³⁷⁵ İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahhâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/279-280; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fînûni'l-edeb*, 2002, 23/404; Dozy, *Spanish Islam*, 511; Na'naî, *Târîhu'd-devleti'l-Emeviyye fî Endelüs*, 437.

³⁷⁶ Şeyban, "Endülüs Emevi Hanedanına Karşı Bir İktidar Denemesi: Endülüs Emevileri Hâciblerinden el-Mansûr Muhammed İbn Ebi Âmir(366/976-392/1002)", 260.

³⁷⁷ Bu infazlar sırasıyla; komutan Ca'fer b. Hamdûn ve Sarakusta'da özerk bir hâkimiyet süren Tucîbî'lerin lideri Abdurrahman b. Mutarrif'tir. İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahhâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/280-284; Na'naî, *Târîhu'd-devleti'l-Emeviyye fî Endelüs*, 437-440.

³⁷⁸ İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahhâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/284-285; Na'naî, *Târîhu'd-devleti'l-Emeviyye fî Endelüs*, 439-440.

³⁷⁹ İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahhâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/293.

rahatsız olan halifenin annesi ise onu devirmek istemiş ancak bu konuda başarılı olamamıştır.³⁸⁰

Artık bulunduğu konumda hiçbir rakibi kalmayan hâcib, bu süreçte dış güçleri unutmamış birçok sefere bizzat komutan olarak kendisi katılmıştır. Savaşlardan daima zaferle ayrılan hâcib, devletin hazinesine birçok ganimetin girmesini sağlamıştır. Kaynaklarda sayı birliği olmamakla birlikte elliye aşkın sefer düzenlediği bilinmektedir.³⁸¹ Araştırmamızın kapsamı gereği savaşların ayrıntılarına yer vermeyerek sadece en önemlilerinin ismini zikretmekle yetineceğiz. Bu savaşlar hıristiyanlara karşı yapılmış olup sırasıyla şunlardır:

Hısnü'l-Hâme Seferi (367/977), Molâ Seferi (367/977), Talemenska Seferi (368/978), İfrâğa Seferi (368/978), Ledesma Seferi (368/978), İkinci Ledesma Seferi (369/979), İlk San Payo Seferi(369/979), Keştâle Seferi (370/980), Almunia Seferi (370/980), Canillas Seferi (371/981), Şentbecent Seferi (371/981), Liyûn Seferi (371/981), İkinci Liyûn Seferi (372/982), Şentmenkeş Seferi (373/983), İkinci Talemenska Seferi (373/983), Şakûre Seferi (373/983), İkinci Sammûre Seferi (374/984), Berşelûne Seferi (375/985), Talemenska Garbû'l-Endülüs ve Liyûn Seferi (376/986), Büyük Liyûn Seferi (377-378/987-988), Kaştâle Seferi (379/989), Kral Bermudo'ya karşı yapılan sefer (385/995), Şent Ya'kup Seferi (387/997), İkinci Kaştâle Seferi (393/1002).³⁸²

Hıristiyanlara karşı bu şekilde birçok sefer düzenleyen hâcib, diğer İslâm ülkelerine de bir takım seferler düzenlemiştir. Fâtîmîlerle Kuzey Afrika toprakları için mücadele etmiş onlara karşı büyük zaferler kazanmıştır. Bunlardan en önemlisi ise Fatimî lideri tarafından İdrisî lideri Hasan b. Gannûn'u daha önce kaybettiği yerleri geri alması için Kuzey Afrika'ya göndermesidir. 375/985 yılına denk gelen bu savaşta Mansûr'un göndermiş olduğu orduya karşı mağlup olan İbn Gannûn hâcib tarafından

³⁸⁰ İbn Bessâm, *ez-Zâhire fî mehâsini ehli'l-Cezîre*, 7/70-72.

³⁸¹ el-Merrâküşî, *el-Mucib fî telhîsi ahbâri'l-mağrib*, 37; İzzüddin Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh* (Beyrut: y.y., 1966), 8/677; İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/269; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fînûni'l-edeb*, 2002, 23/405; İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta fî ahbâri Gırnâta*, 2/58.

³⁸² Şeyban, "Endülüs Emevi Hanedanına Karşı Bir İktidar Denemesi: Endülüs Emevileri Hâciblerinden el-Mansûr Muhammed İbn Ebî Âmir(366/976-392/1002)", 261-265.

affedilmemiş ve başı kesilerek öldürülmüştür. Bu sayede Mansûr Kuzey Afrika bölgesini de ele geçirmiştir.³⁸³

Bütün bu devam ettirmiş olduğu saltanatı onun hastalığa yakalanmasıyla sona ermiştir. Bu hastalığı giderek artmış olup çıkmış olduğu son seferde kendisini belli etmiştir. Medînetü's-Sâlim'e getirilen hâcib burada oğullarına son tavsiyelerini vermiştir. Bir süre sonra da 392/1002 yılında hayatını kaybetmiştir.³⁸⁴

Uzun yıllar devlette görev yapan ve tek adam olma yolunda önüne çıkan engelleri ortada kaldıran Mansûr'un hayatına dışarıdan baktığımızda genel olarak başarılı bir siyaset izlediğini söyleyebiliriz.. O dış güçlere karşı her zaman teyakkuz da olmuş ve başarılı seferler gerçekleştirmiştir. Bu konuda orduda yapmış olduğu pek çok yenilik de etkili olmuştur. İlki ücretli bir ordu kurmuş olması, diğeri de ordu içindeki kabile sistemini dağıtmasıdır.

Bu yenilikler dışında onun iyi bir idareci olduğu halkın bütün işleriyle ilgilendiği, daima adaletli olduğu ve suçu kimin işlediğine bakmaksızın cezalandırdığı bilinmektedir. Tarihçiler III. Abdurrahman ile birlikte devletin en güçlü olduğu dönemin bu dönem olduğunu belirtmişlerdir.³⁸⁵ Onun emellerine ulaşmak için her yolu denemiş olmasına rağmen siyasî hayatının çok iyi olduğu ve müslümanlar arasından çıkan en büyük siyasetçilerden biri olduğu kabul edilmiştir.³⁸⁶

O bunların dışında mimari faaliyetlere de önem vermiştir. Kendi döneminde pek çok yol, köprü, cami yaptırmıştır. Bunlardan biri de Kurtuba caminin genişletilmesidir.³⁸⁷ Onun döneminde ayrıca ilmi faaliyetlere de önem verilmiş, âlimlere değer verilmiştir. Kendisi de vakit buldukça ilim meclislerinde bulunmuştur.³⁸⁸ Aynı zamanda dindar olarak da kayıtlara geçmiştir. Son olarak hâcibin güzel ahlaklı, cömert

---

³⁸³ İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/281.

³⁸⁴ el-Merrâküşî, *el-Mucib fî telhîsi ahbâri'l-mağrib*, 37; İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/273; İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/301.

³⁸⁵ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/269; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fînûni'l-edeb*, 2002, 23/405; Dozy, *Spanish Islam*, 526; İnân, *Devletü'l-İslâm fî'l-Endelüs*, 1988, 1/573-574.

³⁸⁶ Lévi-Provençal, "Mansur", 7/304.

³⁸⁷ İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/287-288; Dozy, *Spanish Islam*, 504; İnân, *Devletü'l-İslâm fî'l-Endelüs*, 1988, 1/575-577.

³⁸⁸ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/273-274; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fînûni'l-edeb*, 2002, 23/405; İnân, *Devletü'l-İslâm fî'l-Endelüs*, 1988, 1/578-579.

ve adaletli olduğu bilgisi de kaynaklarda yer almıştır.³⁸⁹ O her ne kadar emellerine ulaşmak için kimseye acımamışsa da siyasî yeteneği ve zekâsı ile birlikte Endülüs Emevî Devleti'ni güçlü bir devlete dönüştürmüştür.

2.5.19. Abdülmelik b. Mansûr

Endülüs'e en parlak dönemlerinden birini yaşatan Mansûr vefat edince yerine oğlunu veliaht tayin etmiş ve daha kendisi hayattayken hâciblik unvanı dâhil olmak üzere bütün unvanlarını oğluna devretmişti. Ancak o hâkimiyet alametlerini oğluna vermesine rağmen kendisi fiilî olarak bütün görevlerini sürdürmeye devam etmiştir. Ne zamanki vefat etmiş işte o zaman oğlu Abdülmelik fiilî olarak da babasının yerine geçmiştir. Abdülmelik b. Mansûr, 364/975 yılında³⁹⁰ Zelfâ isimli bir cariyeden doğmuş, gençliğinden itibaren babası tarafından bir çok göreve getirilmiştir. İlk olarak savaşlarda komutanlık yapan Abdülmelik babası tarafından 388/998 yılında Fas'a vali olarak tayin edilmiştir. Burada altı ay kadar görev yapan Abdülmelik, yine babası tarafından görevden alınmış ve Kurtuba'ya çağırılmıştır.³⁹¹ Hâcib Mansûr hastalığı nüksettiğinde Abdülmelik'i yanına çağırmış ve ona nasihatte bulunmuştur. Ardından da oğlunu Kadı İbn Zekvân ile Kurtuba'ya göndermiştir. Abdülmelik bunun üzerine yola çıkmış ve Kurtuba'ya babasınının veliahtı olarak varmıştır.³⁹² Kurtuba'da hâcibin vefat ettiği duyulmuş ve bazı kesimler isyan etmeye hazırlanmışlardır. Halife tarafından 392/1002 yılında resmî olarak da hâcibliğe tayin edilen Abdülmelik'e hil'at giydirilmiştir.³⁹³

Artık babasının yerine görevi devralan Abdülmelik, onun tecrübelerini takip etmiş, babasının yolundan gitmeyi tercih etmiştir. Halife II. Hişâm'ın kendi sarayında yine devlet işlerinden uzak hayatını sürdürmesi de buna yol açmıştır. O babası gibi hâcib unvanıyla adeta bir halife gibi hareket etmiştir. İlk iş olarak Kurtuba'ya girdiğinde isyan hazırlığında olan kişileri Kurtuba'dan çıkarmış ve Sebte şehrine sürgüne

³⁸⁹ Şeyban, "Endülüs Emevi Hanedanına Karşı Bir İktidar Denemesi: Endülüs Emevileri Hâciblerinden el-Mansûr Muhammed İbn Ebî Âmir(366/976-392/1002)", 271.

³⁹⁰ İbnü'l-Hafîb, *A'mâlü'l-a'lâm f'i men büyi'a kable'l-ihtilâm min mülûki'l-İslâm*, 83; İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, 1988, 1/608.

³⁹¹ İbn İzâri el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fi ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/282; Abdülkerim Özeydin, "Abdülmelik b. Mansûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/266; Şeyban, "Endülüs Emevi Hanedanına Karşı Bir İktidar Denemesi: Endülüs Emevileri Hâciblerinden el-Mansûr Muhammed İbn Ebî Âmir(366/976-392/1002)", 266-267.

³⁹² İbn Bessâm, *ez-Zâhire fi mehâsini ehli'l-Cezîre*, 7/75.

³⁹³ İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, 1988, 1/607.

göndermiştir.³⁹⁴ Çıkabilecek isyanları daha en başından önlem alan Abdülmelik, halktan alınan bazı vergileri de kaldırmıştır.³⁹⁵

Böylece emin adımlarla bu görevi yürüten hâcib babası Mansûr gibi dış güçleri unutmamış onlarla mücadele etmeye devam etmiştir. O, her sene yaz ve kış olmak üzere iki sefer yapmıştır.³⁹⁶ Daha önce yapılan antlaşmaları yenilemiş olan hâcib 394/1003 yılında Franklarla savaştığında antlaşma yaptığı kişilerden de yardım almıştır.³⁹⁷

Bu şekilde Mansûr gibi başarılı seferler düzenleyen hâcib 396/1005 yılında da bir sefere çıkmış ancak bu seferin sonuç hezimet olmuştur. İşte bu yenilgi halkı huzursuz etmiş ve Kurtuba'da bir takım hareketlilikler olmuştur.³⁹⁸ Ancak Abdülmelik, bundan sonraki seferlerde başarılı bir grafik çizmeye devam etmiştir. Öyleki 398/1007 yılında meşhur Gazvetü'n-nasr seferi dönüşü halife ona *el-Muzaffer* lakabını vermiştir.³⁹⁹

Daha önce *Seyfü'd-devle*⁴⁰⁰ lakabına da sahip olan hâcib, bundan sonra *el-Muzaffer* olarak da anılmıştır. Hâcib, 399/1008 yılına gelindiğinde bir sefer hazırlığında iken hastalanmıştır ve aradan çok geçmeden hayatını kaybetmiştir.⁴⁰¹ Bu ani vefat ve yaşının daha otuzbeş olması akıllara suikast ihtimalini getirmiştir. Nitekim kaynaklarda onun kardeşi Abdurrahman tarafından zehirlendiğine dair ayrıntılı rivayetler yer almaktadır.⁴⁰² Ancak günümüz İslâm tarihçilerinden Abdülkerim Özaydın bu rivayetlerin sağlam bir temele dayanmadığını kaydetmiştir.⁴⁰³ Fransız oryantalist Lévi-Provençal de onun boğaz iltihabından dolayı öldüğünü belirtmiştir.⁴⁰⁴

³⁹⁴ İbn Bessâm, *ez-Zâhire fî mehâsini ehli'l-Cezîre*, 7/78.

³⁹⁵ İbn Bessâm, *ez-Zâhire fî mehâsini ehli'l-Cezîre*, 7/78; İbnü'l-Hatîb, *A'mâlü'l-a'lâm fî men büyi'a kable'l-ihtilâm min mülûki'l-İslâm*, 84; İnân, *Devletü'l-İslâm fî'l-Endelüs*, 1988, 1/609.

³⁹⁶ E. Lévi-Provençal, "Muzaffer" (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 8/773.

³⁹⁷ İnân, *Devletü'l-İslâm fî'l-Endelüs*, 1988, 1/609-610.

³⁹⁸ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammedme İbn İzârî el-Merrâküşi, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, thk. G.S. Colin - E. Lévi-Provençal (Beirut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009), 3/13; Özaydın, "Abdülmelik b. Mansûr", 1/266.

³⁹⁹ İbn İzârî el-Merrâküşi, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 3/15-16; İnân, *Devletü'l-İslâm fî'l-Endelüs*, 1988, 1/613-614.

⁴⁰⁰ İbn İzârî el-Merrâküşi, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 3/3; Lévi-Provençal, "Muzaffer", 8/773.

⁴⁰¹ Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 374; İnân, *Devletü'l-İslâm fî'l-Endelüs*, 1988, 1/615.

⁴⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, 1966, 8/678; İbn İzârî el-Merrâküşi, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 3/37; İnân, *Devletü'l-İslâm fî'l-Endelüs*, 1988, 1/615.

⁴⁰³ Özaydın, "Abdülmelik b. Mansûr", 1/266.

⁴⁰⁴ Lévi-Provençal, "Muzaffer", 8/773.

Sebebi her ne olursa olsun bu erken vefat Endülüs için adeta bir kayıp olmuş, devletin gücünün yüksek olduğu bu dönem artık tersine işlemeye başlamıştır. Ve devlet Abdurrahman'ın başına geçmesiyle çöküş dönemine girmiştir.

Abdûlmelik az bir süre görevde kalmasına rağmen kendisini halka sevdirmeyi başarmış, onlara güvenli bir yaşam sağlamıştır. Onun babası kadar idarî anlamda yetenekli olmadığı kaydedilmişse de bu süreyi başarılı bir şekilde tamamlamıştır.

Kaynaklarda Abdûlmelik'in başında olduğu bu altı yıllık devirde devletin refah seviyesinin yüksek olduğu, bu dönemde insanların rahat bir şekilde yaşam sürdüğü belirtilmiştir. Öyleki onun zamanında Endülüs en mükemmel olduğu günlere ulaşmıştır.⁴⁰⁵ Ayrıca Abdûlmelik'in kendisi de övülmüş olup onun tevâzu sahibi, güzel ahlaklı ve cesur biri olduğu nakledilmiştir.⁴⁰⁶

2.5.20. Abdurrahman b. Mansûr

399/1008 yılında Abdûlmelik'in ani vefatı üzerine onun yerine kardeşi Abdurrahman geçmiştir. Mansûr'un diğer oğlu olan Abdurrahman'ın annesi Navarrâ asıllıdır. Anne tarafından olan dedesi Sancho Garcia'ya benzerliğinden dolayı Abdurrahman'a *Sançuelo* (küçük Sanço) denilmiştir.⁴⁰⁷ Onun başa geçmesiyle birlikte Âmirîler'in iktidarı bir anda yön değiştirmiş ve Abdurrahman'ın yönetimine dört ay gibi kısa bir süre sonra el konulmuştur. Onun gerek kabiliyet olarak yetersizliği gerekse de gözünü hilafet makamına dikmiş olması kısa süre içerisinde sonun getirmiştir. Çünkü ne babası ne de kardeşi Abdûlmelik kadar devleti yönetebilecek bir yeteneği sahip olmuştur. Ayrıca içkiye düşkünlüğü ve ahlakının güzel olmayışından dolayı da hoş karşılanmayan bir yaşam tarzına var olmuştur. Onun kişilik özelliklerinin yönetime de yansması Endülüs halkını rahatsız etmiş, özellikle âlimler tarafından ayıplanmıştır.⁴⁰⁸

⁴⁰⁵ İbn Bessâm, *ez-Zâhire fi mehâsini ehli'l-Cezîre*, 7/78; İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, 1988, 1/608.

⁴⁰⁶ İbnü'l-Hatîb, *A'mâlî'l-a'lâm f'i men büyi'a kable'l-ihtilâm min mülûki'l-İslâm*, 85; İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, 1988, 1/608.

⁴⁰⁷ İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fi ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 3/38; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fünûni'l-edeb*, 2002, 23/407; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 4/429; İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 235; Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasî Tarih)*, 147.

⁴⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 1966, 8/679; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fünûni'l-edeb*, 2002, 23/407; Paşa, *Endülüs Tarihi*, 133; İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 235.

Onun halk tarafından sevilmemesi hem annesinin hıristiyan bir prenses olması hem de içkiye düşkün olması olmuştur.⁴⁰⁹

Kendisi babası veya kardeşinin kabiliyetinde biri olmamasına rağmen göreve gelişinin onuncu gününde halifeyi ikna ederek *Nâsıru'd-Devle* ve *el-Me'mûn* lakaplarını almıştır.⁴¹⁰ Daha önce anlattığımız üzere Mansûr ve Abdülmelik de bir takım lakaplar almışlar ancak bu durum bir takım askeri zaferlerden sonra olmuştur. Abdurrahman ise henüz bir askeri zafer şöyle dursun kendisini halka yaşam tarzı olarak dahi kabul ettirememişken iki unvan birden almıştır. Onun bu fütursuz davranışı bununla sınırlı kalmamış, daha da ileriye giderek halifeyi bir şekilde ikna etmiş ve kendisini veliaht tayin ettirmiştir. Hatta kendisi halife olduğunda da hâciblik makamına oğlunun geçeceğini duyurmuştur.⁴¹¹

Kısa süre içerisinde gerçekleşen bu olaylar halk tarafından özellikle Emevî hanedanı tarafından tepkilere yol açmıştır. Halifelik makamı sembolik olarak Emevîler'de bulunmasına rağmen fiili olarak Âmirî hanedanında bulunmaktaydı. Ancak Abdurrahman halifelik ünvanını da isteyerek sembolik olarak da bu makamın Âmirî hanedanına geçmesini istemiştir. Hâlbuki Mansûr ve Abdülmelik böyle bir teşebbüste bulunmamışlardır. Muhtemelen onlar halifelik makamının Emevî hanedanına ait olduğu düşüncesinde olan halktan ve Emevî sülalesinden çekinmişlerdir.⁴¹²

Abdurrahman'ın bu ilanlarına aynı zamanda Mansûr'un diğer eşi, Abdülmelik'in annesi Zelfâ tarafından da tepki gelmiştir. Bu nedenle ona karşı Emevîler'in yanında yer almıştır.⁴¹³ Böylece hem kendi hanedanından hemde Emevî hanedanından tepki alan Abdurrahman deyim yerindeyse kendi sonunu elleriyle hazırlamıştır.

Abdurrahman 400/1009 yılında kış aylarında iken bir ordu hazırlamış ve Leon'a karşı bir sefere çıkmaya karar vermiştir. Ordusunu alarak Kurtuba'dan ayrılan Abdurrahman arkasından kendisini devirmek isteyenlerin olduğundan habersiz yola

⁴⁰⁹ C.F. Seybold, "Abdurrahman" (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, ts.), 1/51.

⁴¹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 1966, 8/679; İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü'l-Muğrib fi ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 3/38; Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasî Tarih)*, 147.

⁴¹¹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fûnûni'l-edeb*, 2002, 23/408-410; Paşa, *Endülüs Tarihi*, 134; Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasî Tarih)*, 147.

⁴¹² Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasî Tarih)*, 146-147.

⁴¹³ Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasî Tarih)*, 147.

çıkmiştir. Ancak çıktığı bu seferde kış şartlarının hâkim oluşundan dolayı bir netice elde edememiştir.⁴¹⁴

Abdurrahman'ın sefere çıkmasını fırsat bilerek Emevî hanedanı hemen harekete geçmiştir. İlk olarak III. Abdurrahman'ın torunu olan Muhammed b. Hişâm b. Abdülcebbâr'a biat edilmiş ve kendisine el-Mehdî lakabı verilmiştir. Hemen ardından da halife II. Hişâm'ın bulunduğu Medînetü'z-Zehrâ ve Medînetü'z-Zâhire işgal edilerek yerle bir edilmiştir. Bu sırada işgali duyan Abdurrahman halkın kendisini destekleyeceği düşüncesiyle Kurtuba'ya geri dönmüştür. Ancak halk kendi tarafında yer almamış, ordusu da bu kargaşada dağılmıştır. Artık kendisi için yolun sonuna geldiğini anlayan Abdurrahman kaçmak istemiş ancak yakalanarak idam edilmiştir.⁴¹⁵ Böylece yaklaşık otuz yıllık iktidarda olan Âmirî hanedanı onun başa geçmesiyle dört ay içerisinde yok edilmiştir.

2.5.21. Diğer Hâcibler

Abdurrahman b. Mansûr'un idam edilmesinden sonra Endülüs Emevî Devleti birçok halifenin başa geçtiği ve hepsinin kısa süreli iktidarda kalabildiği bir döneme girmiştir. Devletin yıkılış dönemi olarak da adlandırabileceğimiz bu dönem (400-422/1009-1031) yaklaşık 22 yıl sürmüştür ve bu yıllar arasında halifelik makamı sürekli el değiştirmiştir. Bu sebeple de değişen her halife ile birlikte onun yanında görevlendirilen kişiler de yenilenmiş, birçok kişi farklı makamlara atanmıştır. Hâcibler de bu dönemde kısa süreli olarak bu göreve getirildiğinden haklarında ayrıntılı bilgi bulunmamakla birlikte bu dönemde kayda değer icraatlar da gerçekleştirememişlerdir. Bu sebeple her birini ayrı olarak vermek yerine bir başlık altında kısaca değinmek uygun olacaktır.

İlk olarak Abdurrahman'ın idâm edilmesiyle başa geçen Muhammed b. Hişâm el-Mehdî (399-400/1009-1010), kendisine hâcib olarak amcasının oğlu Abdülcebbâr b.

⁴¹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 1966, 8/679; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fînûni'l-edeb*, 2002, 23/410; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 4/430.

⁴¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 1966, 8/679; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fînûni'l-edeb*, 2002, 23/410; Paşa, *Endülüs Tarihi*, 1880; Parlak, *Endülüs'ün Çöküşü*, 16.

el-Muğîre'yi atamıştır.⁴¹⁶ Böylece ilk defa Emevî ailesinden biri hâcib olarak görevlendirilmiştir.⁴¹⁷

Ardından II. Hişâm el-Müeyyed (400-403/1010-1013) Saklebî komutanların yardımıyla tekrar tahta çıkartılmıştır. Bu komutanlardan biri olan Vâzih es-Saklebî ise halifenin hâcibi olarak tayin edilmiştir.⁴¹⁸

Abdurrahman el-Müstazhir (414/1023) döneminde ise Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Hazm bu görevi yerine getirmiştir. Halifenin çok kısa bir süre içerisinde öldürülmesi hâcibin de bu makamda kısa bir süre kalmasına neden olmuştur.⁴¹⁹

Muhammed b. Abdurrahman el-Müstekfî (414-416/1022-1025) döneminde ise Ahmed b. Hâlid hâciblik makamına tayin edilmiştir. Onun bir dokumacı olduğu ve ilk defa böyle bir meslekten birinin bu konuma yükseltildiği kaydedilmiştir. Onun Kurtuba halkı tarafından evi basılarak demirle dövüldüğü ve nihayetinde öldürüldüğü de kaynaklarda yer alan bilgiler arasındadır.⁴²⁰

Görüldüğü üzere bu son dönem yönetimde bir istikrar sağlanamadığından hâciblik görevine getirilenler de bu makamda uzun süreler kalamamışlar ve etkin bir rol alamamışlardır. Devletin 422/1031 yılında yıkılmasıyla birlikte ortaya çıkan mülûkü't-tavaîf döneminde ise hükümdarlar hâcib unvanını kullanmaya devam etmişlerdir.⁴²¹

2.6. Edebiyatta Hâcibler

Endülüs gibi medeniyetiyle tarihte örneklik teşkil eden bir devlet elbetteki edebiyat ve özellikle şiir alanında da kıymetli bir miras bırakmıştır. Bu dönemde şiir oldukça gelişmiş olup birçok şair yetişmiştir. Bu şairlerin içerisinde hâciblerin de olduğu kaynaklarda yer almaktadır.

---

⁴¹⁶ Müellifi Meçhul, *Zikru bilâdi 'l-Endelüs*, 199; İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü 'l-Muğrib fi ahbâri 'l-Endelüs ve 'l-Mağrib*, 2009, 3/59.

⁴¹⁷ el-Halef, *Nazmü hükmi 'l Emeviyyîn ve rusûmihim fi 'l-Endelüs*, 1/449.

⁴¹⁸ İbn İzârî el-Merrâküşî, *El-Beyânü 'l-Muğrib fi ahbâri 'l-Endelüs ve 'l-Mağrib*, 2009, 3/100-101.

⁴¹⁹ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 240; el-Halef, *Nazmü hükmi 'l Emeviyyîn ve rusûmihim fi 'l-Endelüs*, 1/453-454.

⁴²⁰ el-Merrâküşî, *el-Mucib fi telhîsi ahbâri 'l-mağrib*, 50; el-Halef, *Nazmü hükmi 'l Emeviyyîn ve rusûmihim fi 'l-Endelüs*, 1/454.

⁴²¹ Taneri, "Hâcib", 14/509.

Devletin üçüncü emîri olan Hakem bin Hişâm döneminde seçkin yazar ve şairler ortaya çıkmaya başlamış ve I. Hakem'in kendisi ön plana çıkmıştır. Bu devrin yazar ve şairleri arasında hacibi Abdülkerîm b. Abdülvâhid b. Muğîs de sayılmalıdır. Aynı zamanda Abdurrahman b. Hakem döneminde de bu entelektüel hareket doruk noktasına ulaşmıştır. Ve önemli şairler arasında yine Abdülkerîm'de yer almıştır.⁴²²

İbn Hayyân, hâcib Abdülkerîm b. Abdülvâhid b. Muğîs'in bir şiir neş'ed ettiğini ve bunun Hakem b. Hişâm'ın vefat etmesi üzerine bir mersiye ile aynı zamanda Abdurrahman b. Hakem'in halifeliği üzerine bir kutlama olduğunu nakletmiştir.⁴²³

كان الزمان مرزأ بخليفة
أودى فكاد نهارنا أن يظلما
حتى إذا قعد الإمام لبيعة
كالغيث شح بوبله تم أنهمى
الله أية بيعة ما أعظما
و أجل فخرأ في الأنام و أفخما

“ Zaman bir matkaptı, halifeyi alıp götürdü. Neredeyse gündüzler kararmak üzereydi.”

“ Ta ki, (yeni) halife biat için tahta oturuncaya dek. İşte o zaman sanki yağmurun sağanak yağışı azaldı ve birden bitti.”

“ Allah aşkına! Hangi biat daha daha yücedir? Kesinlikle halk arasında bu en şerefli ve en muazzamıdır.

Abdülkerîm bu şiirinde Emîr Hakem'in vefatına üzüldürken, Abdurrahman b. Hakem'in yönetime geçmesine sevinmiş ve bu duygularını aktarmıştır.

Yine şairliğiyle meşhur kişiler arasında hâcib Mûsâ b. Muhammed de zikredilmektedir. Onun ilk olarak Emîr Abdullah döneminde göreve geldiğini

⁴²² İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, 1988, 1/693-694.

⁴²³ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/136.

zikretmiştik. Emîr Abdullah'ın ilim meclislerinin olduğu ve buraya çok kıymetli kişilerin katıldığını da yine önceden aktarmıştık.

İbnü'l-Ebbâr, Hulletü's-Siyerâ'sında bir gün bu mecliste müzakere edilen bir konudan bahsetmektedir. Bu bahse göre; Bir gün bu mecliste yaşlılık ve onun belirtisi olan saçların ağarması konusu konuşulmaktaydı. Emîr Abdullah da bu konudan hiç hoşlanmıyordu. Mecliste bulunanlara bu konu hakkında ne düşündüklerini sormuş kimse cevap vermemişti. Emîr ile samimi bir ilişkisi bulunan Mûsâ, bu konu hakkındaki en güzel sözlerin şunlar olduğunu söyleyerek bir beyit okumuştur:

أقول لضيف الشيب إذ حل مفرقي   نصيبك منى جفوة و قطوب
حرام علينا أن نتالك عندنا   كرامة بر أو يمسك طيب

“ Ak saçlı misafir saçımın ortasında yer aldığına ona diyorum ki, senin benden payın münakaşa ve yüz ekşitmektir.”

“ Ancak seni elde etmemiz (koparmamız) bize yasaktır. Senin bizim yanımızda bir itibarın vardır ve iyilikle seni tutmamız gerekir.”

Emîr, bu sözleri beğenmiş ve onun yeteneğini övmüştür. Ayrıca Mûsâ b. Muhammed'den bu sözleri kaydetmesini ve devamını da getirmesini istemiştir.⁴²⁴

Abdurrahman en-Nâsır devri, Emevî hanedanının Endülüs'te ilim ve edebiyatın geliştiği, bir grup büyük şair ve âlimin ortaya çıktığı en parlak devirlerden biridir. O dönemin ileri gelenleri arasında birçok kişi bulunmuştur. En-Nâsır'ın vezirleri ve hâcibleri de yazar ve şair olarak bu grupta yer almışlardır. Bunlardan biri de Mûsâ b. Hudayr olup edip ve şair ehliendir.⁴²⁵

⁴²⁴ Devamında Mûsâ şiiri tamamlamış ve Emîr'in övgüsüne mazhar olmuştur. Şiirin devamı için bk. İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/235-236.

⁴²⁵ İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, 1988, 1/698.

Endülüs'te birçok şiir türleri de ortaya çıkmıştı. Bunlardan biri olan i'tizar şiirlerinde meşhur olan Ca'fer el-Mushaffî'dir. Hâcib II. Hişâm döneminde görevden alındıktan sonra yerine geçen El-Mansûr'a kendisini affettirmek için birçok şiir yazmıştır. Bunlardan biri de aşağıda naklettiğimiz şiirdir.⁴²⁶

إذ قاندي نحوك الأذعان و الندم

هيبيني أسأت فأين العفو و الكرم

ترثي لشيخ نعاه عندك القلم

يا خير من مدت الأيدي إليه أما

إن الملوك إذا ما استرحموا رحما

بالغت في السخط فاصفح صفح مقتدر

“Farzet ki, kötülük yaptım. Af ve hoşgörü nerede? Zira beni sana itaat ve vicdan azabı beni sana doğru yönlendirmiştir.”

“Ey kendisine eli uzatılanların en hayırlısı, yanında ölüm haberi verilen şu yaşlı adama acıamaz mısınız?”

“Öfkede çok aşırıya kaçtın. Güçlülerin bağışlamasıyla bağışla. Şüphesiz hükümdarlar, kendilerinden af dilendiğinde affederler.”

Bu şiirden sonra da aralarında devam edegelen bir şiir söyleme süreci olmuştur. Ancak Ca'fer her ne kadar şiirle kendisini affettirmek istese de başarılı olamamıştır.

Yine el-Mansûr da edebî bir kişiliğe sahip biriydi. Onunda yazmış olduğu şiirler bulunmaktadır. Bunlardan biri de şu şiirdir.⁴²⁷

وخاطرت والحر الكريم مخاطر

رميت بنفسي هول كل كريهة

⁴²⁶ İbn Bessâm, *ez-Zâhire fî mehâsini ehli'l-Cezâire*, 7/69; el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/601.

⁴²⁷ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/274-275; İbn İzârî el-Merrâküşi, *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2009, 2/274.

وما صاحبي إلا جنان مضيع
وأسمر خطي وأبيض باتر
وإني لزجاء الحيوش إلى الوغي
أسود تلاقبها أسود خوادر
لسدتت بنفسي أهل كل سيادة
وكاثرت حتى لم أجد من أكاثر
وما شدت بنيانا ولاكن زيادة
على ما بني عبد الملئك و عامر
رفعنا المعالي بالعوالي حديثة
و أورثناها في القديم معافر

“Kendimi bütün felaket ve zorluklara attım, tehlikelere atladım. Özgür ve soylu olan bir kişi cesur ve gözüpektir.”

“Destekleyen bir candan, bir mızraktan ve keskin bir kılıçtan başka yoldaşım yoktur.”

“Savaşa orduları teşvik eden benim. Orduyu savaşa itekler, sevkederim. Arslanlar, inine giren arslanlarla karşı karşıya gelir.”

“Bizzat kendim herkesin efendisi oldum. Ve bunun için herkesle rekabet ettim. Öyleki artık benimle rekabet edecek kimseyi bulamadım”

“Ben bir şey inşa etmedim. Ancak (atalarım) Abdülmelik ve Âmir’in kurdukları şeye ilaveler yaptım.”

“Biz, Ma’âfir’in eskiden bize miras bıraktığı şerefli şeyleri yeniden çoğalttık.”

Görüldüğü gibi hâcibler sadece idarî yönetimde söz sahibi olmakla kalmamış, edebiyat alanında da yetenekleriyle kendilerinden söz ettirmişlerdir. Daha öncede hâciblerin hayatlarında aktardığımız gibi onlardan birçoğu hâcib oluşlarının yanında kâtiplik ile de görevlendirilmişlerdir. Bu görevde elbette edebî yetenek gerektirmekte olup hâciblerden bu yeteneğe sahip olanlar bu mevkiyi de elde etmişlerdir.

Araştırmamızın bu bölümünde hâciblerin Endülüs Emevî Devleti'ndeki varlıklarına değindik. Onların halifeden sonra idarî makamda ikinci sırada söz sahibi olmaları önemlerini artırmıştır. Zaman zaman bu önemleri azalsa da bazı durumlarda halifenin dahi önüne geçebilmişlerdir. Hâciblerin görev tanımları oldukça geniş olup bunlardan ilki hâcibin vezirler ile emîr/halife arasındaki iletişimi sağlamak olmuştur. Diğer görevleri ise bakanlar kurulunun başkanlığını yapmak, heyetleri kabul etmek, emîr/halifenin nâibi olarak onu her türlü konuda temsil etmektir. Yine aynı şekilde hâcibler muhtesip ve komutan olarak da görev yapmışlardır.

Hâcibler bu vazife ile birlikte vezir, kâtip, şurta gibi görevlere de getirilmişlerdir. Bu bakımdan etki alanları geniş olmuştur. Onlar sadece bu resmî işlerde maharetli olmayıp edebiyatta da adlarından söz ettirmişlerdir.

Göreve getirilenler arasında ehil olmayanlar olsa dahi çoğunlukla bu görevin hakkını veren liyakatli kişiler bu makamda yer almışlardır. Nitekim hâciblerin hayatlarına baktığımızda kimisinin bu görevi hakkıyla yerine getirirken kimisinin de bu konuda yeteneğinin olmadığını gördük. Ayrıca görevin bulunduğu konumdan dolayı hırsa kapılanlar olmuş, bu vazife ile yetinmeyerek halifenin makamına göz dikmişlerdir. Bu niyetini açıkça belli eden Abdurrahman ibn Ebû Âmir, birçok tepki almış ve bu görevden alınmış daha sonra da öldürülmüştür. Bu gibi durumlardan dolayı bazı emîr/halifeler hâcib olarak kimseyi atamamışlardır. Ancak her ne kadar bazı dönemlerde bu mevki boş kalsa da hâciblik Endülüs Emevî Devleti'nde önemli bir yer tutmaya devam etmiştir.

SONUÇ

Hâcib, kelime anlamı kapıcı olan ve temel anlamda halifenin huzuruna insanların girmesinde kendisinden izin istenilen görevliye denilmektedir. İslam dünyasındaki varlığı Peygamber efendimiz (s.a.v.) döneminden itibaren karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu dönemde ve Hulefâ'i-Raşidîn döneminde hâciblikten bir kurum halinde bahsetmek mümkün değildir. Kurum halinde ortaya çıkması Emevî dönemine rastlamaktadır. Araştırmamız sürecinde ulaştığımız bulgulara göre temelde iki sebepten dolayı Emevî halifeleri hâcib tayin etme yoluna gitmişlerdir:

İlk olarak Râşid Halifeler döneminde halifelere suikast girişiminde bulunulması ve bu suikast sonucu şehid edilmiş olmaları Emevi halifelerini tedirgin etmiştir. Büyüyen devletle birlikte toplum kozmopolit bir yapıya kavuşmuş bu da beraberinde tehlikeler getirmiştir. Dolayısıyla halifelerin can güvenliklerinden endişe etmesi onları hâcib tayin etme ve bu görevi kurumsallaştırma yoluna götürmüştür.

Bir diğer sebep ise az önce belirttiğimiz gibi toplumda nüfusun artmış olmasıdır. Halifenin yanına izinsiz girişlerin onun çalışmasını engelliyor olmasından dolayı halifenin meşgul edilmesi önlenmek istenmiştir. Hâcib tayin edilerek halkın izin dâhilinde ve gerekli görüldüğünde halifeye ulaşması sağlanmıştır. Emevîlerin saray hayatına geçmiş olması da sebepler arasında sayılabilir.

Bizim çalışmamızın asıl dönemi olan Endülüs Emevî Devleti'ne kadarki süreçte hâciblik bu şekilde zaman zaman önemi değişerek hep var olagelmiştir. O dönemlerde vezirlerden daha alt rütbede kabul edilmiştir.

Ancak Endülüs Emevî Devleti'ne geldiğimizde hâcibin durumunun Şark-İslâm dünyasındakinden oldukça farklı olduğu karşımıza çıkmaktadır. Hâcib, bu dönemde halifeden sonraki rütbede yer almış olup vezirlerden üstün kabul edilmiştir. Başvezir olarak da nitelendirilen hâcibin görevi ise kapsam olarak genişlemiştir. Öncelikle kapıcılık şeklinden ziyade daha çok vezirler ile hükümdar arasında iletişimi sağlama şeklinde görevlendirilmiştir. Hükümdarın emriyle onun bütün yetkilerini temsil eden en büyük emîr anlamında da kullanılmıştır. Hâcib gerektiği zaman hükümdarın nâibliği görevini de ifa etmiştir.

Hâcibliğin bu şekilde önemli görevlerle donatılması Emîr II. Abdurrahman dönemine rastlamaktadır. Emîr, devletin kurumlarını tekrar elden geçirmiş, bu kurumların işleyişini yeniden düzenleme yoluna gitmiştir. Bu düzenlemeler sonucunda hâcib vezirlerin toplantılarına başkanlık ederek, II. Abdurrahman'ın emirlerini vezirlere iletme görevini üstlenmiştir.

Başta geçen emîr veya halifelerin birçoğunun hâcibinin olması, bu kurumun önemine işaret etmektedir. Bu dönemde oldukça önemli hâcibler göreve getirilmiştir. Bu hâcibleri incelediğimizde genellikle saltanata yakın soylu ailelerden seçilmiş olduklarını ve sultanın güvenini kazanmış, nüfuzlu kişilerden olduklarını görürüz. Örneğin Muğîs ailesi hâciblik kurumunda sultanlar tarafından tercih edilen aileler arasında olmuştur. Ancak böylesine önemli görevlere sahip olan hâciblik kurumuna bazı dönemler de hâcib olarak kimsenin atanmadığı dikkatimizi çekmektedir. Örneğin Emîr Abdullah b. Muhammed hâcib atamayarak bir süre bu makamı boş bırakmıştır. Sebebine baktığımızda ise hâcibin nüfuzundan çekindiği için böyle bir yol izlediğini görmekteyiz. Nitekim bu konuda daha sonra hâcibin görev alanının geniş olmasının sultan için nasıl bir tehlike arz ettiğini de araştırmalarımızla birlikte görmüş olduk. Halife II. Hakem'in vefatından sonra henüz çocuk yaşta olan II. Hişâm'ın tahta geçmesi hâcib Mansûr'un adeta bir halife gibi davranmasının yolunu açmıştır. Yetkilerinin genişliği sebebiyle Mansûr halife adını almasa dahi ülkeyi hâcib unvanı adı altında bir halife gibi yönetmiştir. Yerine gelen oğlu Abdurrahman da babasının yolunu izlemiştir. Ancak daha sonra hâciblik makamına gelen Mansûr'un diğer oğlu Abdülmelik, bununla yetinmeyerek halifelik makamına gözünü dikmiştir. Halifelik unvanını alarak tüm otoriteye sahip olmak istemiş ancak bunu gerçekleştirememiştir. Çünkü bu istekten rahatsız olan halk ve ileri gelenler onu görevden almışlardır. Bu süreçte devlet yıkılma noktasına gelmiş ve parçalanmıştır. Daha sonra mülûkû't-tavâif dönemi olarak adlandırılan bir süreçle Endülüs Emevi Devleti yıkılmıştır.

Sonuç olarak elde ettiğimiz birkaç noktayı netleştirmek adına maddeler halinde söyleyebiliriz:

1. Endülüs Emevî Devleti'nde diğer devletlerden farklı olarak halifelikten sonra devlette en yetkili kurum hâciblik kurumu olmuştur.

2. Endülüs Emevî Devleti, Abbâsîler’de protokol memuru olan hâcibleri bu konumdan çıkarmıştır. Abbâsîler’in veziri seviyesine denk getirilen hâciblik önemli bir kurum haline gelmiştir. İdarî düzenlemelerde Abbâsîler’i örnek almışlar ve hâciblerini onlardaki tevfiz vezirliğine kısmen benzetmişlerdir.

3. Hâcibler çoğunlukla mevâlîler arasından seçilmiş olup Emevî hanedanına sâdik olmalarından dolayı tercih edilmişlerdir. Arap, Berberî ve Saklebîler’den de hâcib olarak vazifelendirilenler olmuştur.

4. Hicâbe kurumuna getirilen hâciblerde bir aile geleneği sürdürülmüş olduğu söylenebilir. Yani hâciblik görevine atanma babadan oğula geçme şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Mevâlîlerden olan Benû Muğîs ve Ebî Abde aileleri ile Arap olan Amirî ailesini bu duruma örnek gösterebiliriz.

5. Her ne kadar devlette önemli bir yer tutmuş ve devlet idaresinde büyük yardımları olmuş olsa da görevinin kapsamının geniş olması her daim otorite için bir tehlike arz etmiştir.

Araştırmamız sonucunda Endülüs Emevîleri Devleti’nde oldukça önemli bir yer tutan hâciblik kurumunu olabildiğince ele almaya çalıştık. Temennimiz çalışmamızın bundan sonra bu konularla alakalı yapılacak olan araştırmalara yol göstermesi, bir nebze de olsa araştırmacılara yardımcı olmasıdır.

Tablo 1: Hâcibler

HÂCİBLER	Görevlendirildiği Dönemdeki Emir/Halife	Nesebi	Getirilmiş Olduğu Diğer Görevler	Vefat Yılı	Lakabı
Temmâm b. Alkame	Abdurrahman b. Muâviye	Mevâlî	Komutan	196/812	–
Yûsuf b. Buht	Abdurrahman b. Muâviye	Mevâlî	Komutan Vekil Vezir	?	–
Abdülvâhid b. Muğîs	Hişâm b. Abdurrahman	Mevâlî	Komutan Vezir Kâtip	198/814	–
Abdülmelik b. Abdülvâhid b. Muğîs	Hişâm b. Abdurrahman	Mevâlî	Vali Komutan	?	–
Abdülğâfir b. Ebî Abde	Hişâm b. Abdurrahman	Fars Asıllı Mevâlî	Vezir Sahibu'ş-Şurta Sahibü'l-Hatem	?	–
Abdülazîz b. Ebî Abde	Hakem b. Hişâm	Fars Asıllı Mevâlî	Komutan	?	–
Abdülkerîm b. Abdülvâhid b. Muğîs	Hakem b. Hişâm Abdurrahman b. Hakem	Mevâlî	Komutan Vezir Kâtip	209/825	–
Süfyan b. Abdirabbih	Abdurrahman b. Hakem	Berberî	Haznedar Kâtip	211/827	–
İsâ b. Şüheyd	Abdurrahman b. Hakem Muhammed b. Abdurrahman	Mevâlî	Vezir Komutan Kâtip	243/858	–
Abdurrahman b. Rüstem	Abdurrahman b. Hakem	?	Vezir	?	–
İsâ b. Hasen b. Ebî Abde	Muhammed b. Abdurrahman	Fars Asıllı Mevâlî	–	?	–
Abdurrahman b. Ümeyye b. Şüheyd	Münzir Abdullah b. Muhammed	Mevâlî	–	292/905	–
Saîd b. Muhammed b. es-Selîm	Abdullah b. Muhammed	?	Muhtesip	302/915	–
Bedr b. Ahmed el-Hatîb	III. Abdurrahman	Mevâlî	Sâhibül'l-Berîd Komutan	309/921	–
Mûsâ b. Muhammed b. Hudayr	III. Abdurrahman	Mevâlî	Sâhibu'l-Medîne Vezir Vekil	319/931 veya 320/932	–
Ca'fer b. Abdurrahman es-Saklebî	II. Hakem	Saklebî	–	?	Seyfî'd-devle

Ca'fer b. Osman el-Mushafî	II. Hakem II. Hişâm	Berberî	Kâtip, Vali, Vezir, Vilâyetü'ş-Şurta	372/982	–
Muhammed b. Ebî Âmir	II. Hişâm	Arap	Kâtip, Kadı Vekilharç Darphane Müdürlüğü Sâhibü'ş-Şurta Komutan	392/1002	el-Mansûr
Abdülmelik b. Mansûr	II. Hişâm	Arap	Komutan, Vali	399/1008	Seyfû'd-devle el-Muzaffer
Abdurrahman b. Mansûr	II. Hişâm	Arap	Komutan	400/1009	Nâsıru'd- Devle El-Me'mûn
Abdülcebbâr b. el-Muğîre	Muhammed b. Hişâm el- Müeyyed	Arap	–	–	–
Vâzih es-Saklebî	II. Hişâm el- Müeyyed	Saklebî	Komutan	–	–
Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Hazm	Abdurrahman el- Müstahzir	–	–	–	–
Ahmed b. Hâlid	Muhammed b. Abdurrahman el- Müstekfî	–	–	–	–

Tablo 2: Hâciblerin Etnik Kimlikleri

Etnik Unsurlar	Göreve Getirilenlerin Sayısı
Arap	4
Mevâlî	12
Berberî	2
Saklebî	2
Bilinmeyen	4
Toplam	24

BİBLİYOGRAFYA

- Abbâdî, Ahmed Muhtar el-. *Dirâsât fî tarihî'l-Mağrib ve'l-Endülüs*. 1 Cilt. İskenderiye: Müessesetü Şebâbî'l-Câmia, ts.
- Adıgüzel, Cumhur Ersin. *İşbîliyye'nin Endülüs'ün Siyasî ve Kültürel Tarihindeki Yeri ve Önemi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2008.
- Adıgüzel, Cumhur Ersin. "Mülûkû't-Tavâif Dönemi". *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*. ed. Mehmet Özdemir. 4/121-183. İstanbul: Sıyer Yayınları, 1. Basım, 2018.
- Akyüz, Vecdi. *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1. Basım, 1991.
- Altungök, Ahmet. "Sâsâni Kültür ve Medeniyetinin İslâm Kültür ve Medeniyatine Etkileri". *Tarih İncelemeleri Dergisi* 29/2 (2014), 445-487.
- Apak, Adem. "İslâm Öncesi Dönemde Mekke İdare Sistemi ve Siyasetinin Oluşumu". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 10/1 (2001), 177-194.
- Arslan, Fazlı - Erkoçoğlu, Fatih. "Ziryâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/464-465. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Atçeken, İsmail Hakkı. *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*. Ankara: Araştırma Yayınları, 1. Basım, 2002.
- Ayaz, Fatih Yahya. "Vezir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/79-82. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Aydın, Mustafa. *Endüslü Şair ve yazar İbn Şüheyd*. İstanbul: Der Yayınları, 1. Basım, 2006.
- Azimli, Mehmet (ed.). *İslam Medeniyeti Tarihi*. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2018.
- Bal, Faruk. *Endülüs Emevi Devleti Sosyo-Ekonomik Yapısı (756-1031)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2008.
- Beydilli, Kemal. "İspanya". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/162-170. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Coppée, Henry. *History of the Conquest of Spain by the Arab-Moors: With a Sketch of the Civilization Which They Achieved, and Imparted to Europe*. Little, Brown, 1881.
- Dabbî, Ahmed b. Yahyâ. *Buğyetü'l-mültemis*. 1 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1. Basım, 2005.
- Dadan, Ali. "Endülüs Adının Kökeni Üzerine". *İstem Dergisi* 14 (01 Aralık 2009), 371-376.
- Demirel, Abdülkadir. *II. Abdurrahman Dönemi Endülüs Siyasi Tarihi, Kültür ve Medeniyeti*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2016.
- Devîm, Abdülhalîm Ali Ramazan. "Huddatü'l-hayli fî'l-Endelüsi hilâli'l-asri'l- Emevî h.138-422/m. 756-1031". *Mecelletü Külliyyeti'l-Lüğati'l-Arabiyye bi İtâyi'l-Bârîd* 33/5 (01 Ekim 2020), 5501-5540. <https://doi.org/10.21608/jlt.2020.123786>
- Dozy, Reinhart Pieter Anne. *Spanish Islam: a history of the Moslems in Spain*. 1 Cilt. London: Chatto&Windus, 1. Basım, 1913.
- Ebû Yûsuf. *Kitabü'l-Haraç*. çev. Ali Özek. İstanbul: Özek Yayınları, 2. Basım, 1973.
- Erbaş, Furkan. *Endülüs Emevî Halifesi Hakem b. Abdurrahman Dönemi (350-366/961-976)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, 2017.
- Güzel, Ahmet. *Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İdari Yapı: Dört Halifenin Devlet Yönetimi*. Konya: Nüve Kültür Merkezi Yayınları, 2011.
- Halef, Sâlim Abdullah el-. *Nazmü hükmi'l Emeviyyîn ve rusûmihim fi'l-Endelüs*. 1 Cilt. Medînetü'l-Münevvere: el-Câmiatü'l-İslamiyye, 1. Basım, 2003.
- Halife b. Hayyât, Ebû Amr b. Halife eş-Şeybânî el-Basrî. *Târîhu Halife b. Hayyât*. ed. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. Riyad: Dâru Tayyibe, 1985.
- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdurrahman b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî. *Kitabu'l-ayn muratteba ala hurufi'l-mu'cem*. ed. Abdulhamîd Hendâvî. 4 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.

- Harekât, İbrahim. "Berîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/498-501. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Hasan, İbrahim Hasan. *Târîhu'l-İslâm es-siyâsî ve'd-dînî ve's-sekâfî ve'l-ictimâ'î*. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'n-Nehzati'l-Mısriyye, 9. Basım, 1986.
- Hatalmış, Ali. "İslam'ın İlk Dönemlerinde İdari Hayatta Köle ve Mevali". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2013), 151-171.
- Herevî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî el-. *Tehzîbü'l-luga*. nşr. Muhammed Ali Neccar-Abdülhalim Neccar. 15 Cilt. Kahire: Müessesetü'l-Mısriyyeti'l-Amme, 1964.
- Hizmetli, Mustafa. *Endülüs'te Hisbe Teşkilatı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, 2002.
- Humeydî, Muhammed b. Fütûh el-. *Cezvetü'l-muktebis*. 1 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1997.
- Huşenî, Muhammed b. Hâris. *Kudâtü Kurtuba*. 1 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2. Basım, 1994.
- İbn Bessâm, Ebû'l-Hasen Alî b. Bessâm eş-Şenterînî. *ez-Zâhire fî mehâsini ehli'l-Cezîre*. 8 Cilt. Libya-Tunus: Dâru'l-Arabiyyetü'l-Küttâb, 1. Basım, 1979.
- İbn Haldun. *Mukaddime*. çev. Süleyman Uludağ. 2 Cilt. İstanbul: Dergâh Yayınları, 11. Basım, 2015.
- İbn Hayyân, Ebû Mervân Hayyân b. Halef b. Hüseyin b. Hayyân b. Muhammed b. Hayyân el-Kurtubî el-Endelüsî. *el-Muktebes min enbâ'i ehli'l-Endelüs*. thk. Mahmûd Ali Mekkî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1. Basım, 1973.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmet b. Saîd el-Endelüsî. *Cemheratu ensâbi'l-arab*. Kahire: Şirketü Nevâbiğî'l-Fiker, 1. Basım, 2009.
- İbn İzârî el-Merrâküşî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed. *El-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*. thk. G.S. Colin - E. Lévi-Provençal. 4 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2009.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-arab*. ed. Ahmet Haydar Âmir. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2009.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed el-Bağdâdî. *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*. ed. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2001.
- İbn Saîd el-Mağribî, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Mûsâ el-Mağribî. *el-Muğrib fî hule'l-Mağrib*. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Meârif, 3. Basım, 1955.
- İbnü'l-Kûtiyye, Ebû Bekir Muhammed b. Ömer. *Tarihu iftitâhi'l-Endelüs*. Kahire: Dâru'l-Kitabi'l-Misriyye, 2. Basım, 1989.
- İbnü'l-Esîr, Ebû's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek. *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser*. ed. Tâhir Ahmed ez-Zâvî. 5 Cilt. Kahire: el-Mektebetü'l-İslamiyye, 1963.
- İbnü'l-Ebbâr, Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr b. Abdillâh el-Kudâî. *et-Tekmile li kitâbi's-sıla*. thk. Abdüsselâm el-Herrâs. 4 Cilt. Lübnan: Dâru'l-fikri li't-tibâa, 1. Basım, 1995.
- İbnü'l-Ebbâr, Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr b. Abdillâh el-Kudâî. *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*. thk. Hüseyin Mûnis. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Meârif, 2. Basım, 1985.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed. *el-Kâmil fi't-târîh*. 13 Cilt. Beyrut: y.y., 1. Basım, 1966.
- İbnü'l-Faradî, Ebû'l-Velîd Abdillâh b. Muhammed b. Yûsuf el-Kurtubî el-Ezdî. *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1. Basım, 2006.
- İbnü'l-Hatîb, Ebû Abdillâh Lisânüddîn Muhammed b. Abdillâh el-Endelüsî. *A'mâlül-a'lâm fî men bûyi'a kable'l-ihtilâm min mülûki'l-İslâm*. 1 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Mekşûfâ, 2. Basım, 1956.
- İbnü'l-Hatîb, Ebû Abdillâh Lisânüddîn Muhammed b. Abdillâh el-Endelüsî. *el-ihâta fî ahbâri Gîrnâta*. 4 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2003.

- İlhan, Sinan. *Fetihten Mûrabıtlar Döneminin Sonuna Kadar Endülüs'te Yahudiler*. Ankara: Ankara Üniversitesi, 2006.
- İmamüddin, S. Muhammed. *Endülüs Siyasi Tarihi*. çev. Yusuf Yazar. Ankara: Rehber Yayıncılık, 1. Basım, 1990.
- İnân, Muhammed Abdullah. *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 3. Basım, 1969.
- Kahtânî, Ali Ahmed. *ed-Devletü'l-Âmiriyye fi el-Endelüs*. Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1981.
- Kalkaşendî, Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-. *Subhü'l-a'sa fi sinaati'l-inşa*. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987.
- Kallek, Cengiz. "Hisbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/133-143. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kaya, Eyyüp Said. "Nevâzil". 33/34-35. İskenderiye: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007.
- Kazıcı, Ziya. *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 5. Basım, 2003.
- Kennedy, Hugh. *Muslim Spain and Portugal: A Political History of al-Andalus*. London-New York: Routledge, 2. Basım, 2014.
- Kennedy, Hugh. "The Muslims In Europe". *The New Cambridge Medieval History*, 249-271.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdülkebir b. Muhammed. *et-Teratibü'l-İdariyye*. çev. Ahmet Özel. İstanbul: İz Yayıncılık, 1990.
- Kılıç, Ünal. *İslâm Kurumları Tarihi*. ed. Eyüp Baş. Ankara: Grafiker Yayınları, 1. Basım, 2013.
- Kılıç, Ünal. "Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu". ed. Ali Aksu. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 165-186.
- Köprülü, M.Fuad. "Hâcib". 5/30-36. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988.
- Köprülü, M.Fuad. *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*. ed. Orhan F. Köprülü. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1983.
- Küçüksipahioğlu, Birsal. "Endülüs Emevileri". *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*. ed. Mehmet Özdemir. 4/49-121. İstanbul: Siyer Yayınları, 1. Basım, 2018.
- Küçüksipahioğlu, Birsal. *III. Abdurrahman Dönemi Endülüs Tarihi (300-350/912-961)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1996.
- Küskü, Orhun. *Endülüs Emevî Devleti İdari Yapısı (756-1031)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, 2019.
- Lévi-Provençal, E. *Histoire de l'Espagne Musulmane*. 3 Cilt. Paris: Maisonneuve & Larose, 1953.
- Lévi-Provençal, E. "Mansur". 7/302-305. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988.
- Lévi-Provençal, E. "Muzaffer". 8/773-774. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.
- Makkarî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-. *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüsü'r-ratîb*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 2. Basım, 1997.
- Makkârî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-. *The History of Mohammedan Dynasties in Spain*. çev. Pascual de Gayangos. London: W. Hughes Allen and Company, 1840.
- Marín-Guzmán, Roberto. "Some Reflections on the Institutions of Muslim Spain: Unity in Politics and Administration (711-929)". *American Journal of Islam and Society* 21/1 (01 Ocak 2004), 26-56. <https://doi.org/10.35632/ajis.v21i1.498>
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-. *Ahkâm-Sultaniye*. çev. Ali Şafak. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1. Basım, 1976.
- Merrâküşî, Abdülvâhid b. Alî et-Temîmî el-. *el-Mucib fi telhîsi ahbârî'l-mağrib*. 1 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1. Basım, 2006.
- Meşe, Ramazan. *Endülüs Arap Şiirinde İ'tizâr ve İsti'tâf*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 2018.
- Müellifi Meçhul. *Zikru bilâdi'l-Endelüs*. 308 Cilt. Madrid: Consejo Superior Investigaciones Científicas, 1. Basım, 1983.

- Mütercim Âsım Efendi. *el-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Na'naî, Abdülmecîd en-. *Târîhu'd-devleti'l-Emeviyye fî Endelüs*. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'n-Nahdati'l-Arabiye, 1. Basım, 1986.
- Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb. *Nihâyetü'l-ereb fî funûni'l-edeb*. 33 Cilt. Kahire: Dâr'ul-Kütüb ve'l-Vesâiku'l-Kavmiyye, 1. Basım, 2002.
- Özaydın, Abdülkerim. "Abdülmelik b. Mansûr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/266. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Özcan, Abdülkadir. "Kapıcı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/345-347. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Özdemir, H. Ahmet. "Son Peygamber'in (s.a.v.) Son Mesajı Olarak Vedâ Hutbesi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/4 (2005), 95-112.
- Özdemir, Mehmet. "Batı Emevîleri (Endülüs)". *İslâm Tarihi El Kitabı*. ed. Eyüp Baş. 728. Ankara: Grafiker Yayınları, 6. Basım, 2017.
- Özdemir, Mehmet. "Cehverîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/237-238. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Özdemir, Mehmet. "Endülüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/211-225. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları: kültür ve medeniyet*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 3. Basım, 2013.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları (Siyasî Tarih)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1. Basım, 2012.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs'te Müvelledün Hareketleri (180-320/796-932)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, 1989.
- Özdemir, Mehmet. "Hişâm II". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/146. İstanbul: TDV Yayınları, ts.
- Özdemir, Mehmet. "Muvahhidler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/410-412. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Özdemir, Mehmet. "Mülûkü't-Tavâif". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/552-555. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Parlak, Nizamettin. *Endülüs'ün Çöküşü*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Parlak, Nizamettin. *Endülüs'ün Doğuşu*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Parlak, Nizamettin. *Endülüs'ün Yükselişi*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Paşa, Ziya. *Endülüs Tarihi*. İstanbul: Mostar Yayınları, 1. Basım, 2012.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *Müfredâti elfâzi'l-Kur'ân*. ed. Safvan Adnân Dâvûdî. Dimeşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem-Dâru'ş-Şamiye, 1992.
- Rayyıs, M. Ziyauddin. *İslamda Siyasi Düşünce Tarihi*. çev. İbrahim Sarmış. İstanbul: Nehir Yayınları, 1. Basım, 1995.
- Safedî, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn. *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ Türâsi'l-Arabî, 2000.
- Samerrâî, Halil İbrahim vd. *Târîhu'l-Arab ve hadâratühüm fi'l-Endelüs*. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Müdâru'l-İslâmî, 1. Baskı., 2004.
- Sarıçam, İbrahim. "Hicâbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/431-432. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Sarıçam, İbrahim - Erşahin, Seyfettin. *İslâm Medeniyet Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 14. Basım, 2019.
- Seybold, C.F. "Abdurrahman". 1/50-51. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, ts.
- Sivrioğlu, Ulaş Töre. "Vizigot İspanya'sında Yahudiler: Anti-Semitizmin Erken Bir Örneği". *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi* 4 (2019), 6-30.
- Sourdel, D. "Hadjib". 3/45-46. Leiden-London: The Encyclopaedia of Islam, 1986.

- Şahin, Melek. *Endülüs Emevî Devletinde Müşavirler Meclisinin Ortaya Çıkışı ve Meclis Üyelerinin Hayatı ve Görüşleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2010.
- Şeyban, Lütfi. "Endülüs Emevi Hanedanına Karşı Bir İktidar Denemesi: Endülüs Emevileri Hâciblerinden el-Mansûr Muhammed İbn Ebî Âmir(366/976-392/1002)". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 11/3-4 (1998), 250-272.
- Taneri, Aydın. "Hâcib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/508-511. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Vehrânî, Kudûr. *el-hicâbetü bi'l-enderüsü fi'l-ahdi'l-emeviyye*. Cezayir: Câmiat'ü Vehrân, 2007.
- Yaylalı, Ahmet Nasır. *Endülüs Emevî Emîri Hakem b. Hişam b. Abdurrahman (Siyâsî ve Askerî Faaliyetleri)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2004.
- Yıldız, Hakkı Dursun (ed.). *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. 14 Cilt. İstanbul: Çağ Yayınları, 1. Basım, 1988.
- Yiğit, İsmail. "Murâbitlar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/152-155. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Yiğit, İsmail. "Nasrîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/420-424. İstanbul: TDV Yayınları, 2006. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nasriler>
- Zebidî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ. *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. ed. Halil İbrahim Abdu'l-Munim. 20 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2007.
- Zeyâbât, Âmine Mahmûd Avde ez-. *el-Hicâbetü ve'l-vizâratü fi asri'l-hilâfeti'l-Emeviyye fi'l-Endelüs*. Ürdün: Câmiatu Mûte, 2000.